

Oost-Vlaamse Zanten
TIJDSCHRIFT VOOR
VOLKSCULTUUR IN VLAANDEREN

INHOUD

RITUELE PLANTEN IN DE VOLKSCULTUUR <i>Marcel De Cleene</i>	86
DE DRUKKERSFAMILIE VANDER HAEGHEN EN DE "GAZETTE VAN GENT" <i>Patricia Van de Velde</i>	102
HARMONIES EN FANFARES IN VLAANDEREN <i>Liesbeth De Maeyer</i>	116
ZOEKEN EN ZANTEN	
KERKELIJK ASIELRECHT IN DE ACHTTIENDE EEU'W <i>Paul Huys</i>	138
DE KLOK "DE TRIUMFANTE" OP HET EMILE BRAUNPLEIN TE GENT <i>Albert Bruggeman</i>	144
EEN AUGUSTIJNS BEDEVAARTVAANTJE: SINT-STEFANUS EN SINT-RITA TER GELEGENHEID VAN DE 200ste VERJAARDAG VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE TE GENT <i>Luc Van Eeckhoudt</i>	148
VOLKSSPELEN: LOPEN OM EEN KOEK, HOEFIJZER, KNUPPELS, MASTKLIMMEN, VERBODEN KANSSPEL <i>Willy L. Braekman</i>	152
GANSWERPEN TE MARKE EN HANEKAPPEN TE KORTRIJK <i>Willy L. Braekman</i>	153
REMEDIES TEGEN DE PEST. BAARDEGEM, 1666. <i>Willy L. Braekman</i>	154
KOORTSAMULET, WAPENZEGEN EN URINE TEGEN 'ALTERATIE': BORNEM, GENT, ZWEVEZELE <i>Willy L. Braekman</i>	155
SIGNALEMENTEN	
DRIE DIALECTWOORDENBOEKEN OVER FLORA <i>Jacques Van Keymeulen</i>	157
MENSEN EN DINGEN	
IN DE SCHIJNWERPER: MERKLAP	159
HET BELGISCH CIRCUSARCHIEF	161
MEDEDELINGEN VAN HET HUIS VAN ALIJN	162

RITUELE PLANTEN IN DE VOLKSCULTUUR

Marcel DE CLEENE (1)

Inleiding

Rituele planten zijn planten die een rol speelden of nog steeds spelen in de religieuze beleving van de mens. Voor velen klinkt dit religieuze gebruik wat vreemd in de oren, want de jachtige moderne mens beseft nauwelijks hoe belangrijk de natuur wel was in de voorchristelijke godsdiensten. Bomen, rotsen, bronnen en waters waren heilig voor onze Keltische en Germaanse voorvaders. Op dergelijk natuurgeloof werd eeuwenlang neergekeken, want de superioriteit van het monotheïsme over andere godsdiensten werd als evident beschouwd, maar die denigrerende visie is in de twintigste eeuw wel grondig gewijzigd. In de culturele antropologie neemt men nu aan dat elk volk een soort 'religie' belijdt en dat elk cultuurvolk een oorsprongsmythe heeft, waarin de natuur een belangrijke rol speelt. Men ziet nu ook in dat de heidense godsdiensten ook mysteriegodsdiensten waren, die gretig gebruik maakten van natuurelementen als symbolen. Men neemt aan dat heidenen geen boom, berg of bron 'an sich' vereerden, wel wat een boom, berg of bron voorstelde, net zoals christenen ook geen houten kruis of heiligenbeeld 'an sich' aanbidden, maar de achterliggende, transcendente idee. In de natuurgodsdiensten ligt het openbaringsproces dus anders dan bij de klassieke monotheïstische godsdiensten: de goden tonen hun gelaat aan de mensen via de natuur. In het christendom openbaart God zich door zijn menswording in Christus.

Het opkomende christendom probeerde dergelijk natuurgeloof uit te roeien of in een ongunstig daglicht te plaatsen. Zo verbood de Kerk al in 452 het branden van lichten bij bomen, rotsen, kruiswegen en bronnen. Volgens latere voorschriften moesten de priesters in de biecht vragen of de gelovigen

lichten of fakkels hadden geplaatst bij bomen, bronnen, rotsen of kruiswegen. Zendingen gingen uiteraard ook tegen die boomverering in. Bekende voorbeelden zijn o.m. Sint-Martinus van Tours (4de eeuw) die de heilige Den bij de Dianatempel nabij Tours liet omhakken, en Sint-Bonifatius van Mainz (ca. 674-754) die hetzelfde deed met

Stenen kruisbeeld met Maria en Kind, geplaatst op het hoofd van een heidense moedergodin. Tréguier (Bretagne, Frankrijk). Een mooi voorbeeld van kerstening van een heidens idool.

Dia: Marcel De Cleene.

de Jupiters-/Donarseik van Geismar (nabij Fritzlar, Kassel). Paus Gregorius I (590-604), ook Gregorius de Grote genoemd, gaf in 601 zijn zendelingen wijselijk de richtlijn mee de bekering tot het christendom zachtjes aan te pakken en aan de cultusgebruiken en -plaatsen van de heidenen niet te raken, maar wel hun idolen uit te roeien.

Die zachte 'Gregoriusstrategie' is één van de redenen waarom de Merovingische Kerk sterk Keltisch-Germaans-Romeins geïnspireerd werd.

Tal van heidense, natuurgodsdienstige feesten en gebruiken werden gekerstend: de Germaanse joelperiode (winterzonnwende-feest) werd de kerstperiode het Keltische imbolcfeest (40 dagen na de winterzonnwende) leeft verder via de feestdag van de H. Brigid (1 februari), oorspronkelijk een Keltische godin, en Maria-Lichtmis (2 februari) de berekening van de paasdatum werd door Rome aangepast opdat die niet zou kunnen vallen voor de lente-avond het zomer-

zonnwende-feest (21 juni) werd gekerstend tot het Sint-Jansfeest (24 juni) het Keltische samhainfeest (40 dagen na de herfststevening) werd Allerheiligen/Allerzielen enzovoort ... Heel wat Keltisch en Germaans geloof overleefde via het volksgeloof en de nieuwe officiële godsdienst en verankerde zich in de middeleeuwse literatuur en iconografie. Eeuwenoud geloof werd geabsorbeerd in populaire passages van heiligenlevens, mythen en legenden of werd overgenomen in de volksgeneeskunde, de folklore en de volksmagie. In Europa komen kinderen uit bloemkelken, gewijde bomen, bronnen of vijvers. Ofwel haalt men de kindjes uit holle bomen of worden ze in het bos geboren en dan wel meestal onder een oude eik. In Engeland komen de kinderen uit een peter-sliebed, in Wallonië uit de tuin van de pastoor, en in Vlaanderen vaak uit koolsoorten. Algemeen verspreid was het volksgeloof dat kindjes door ooevaars naar huis worden gebracht.

Taxussen als dodenbomen op een kerkhof. Salisbury (Engeland). Dia: Marcel De Cleene.

Soms leeft het oude natuurgeloof nog verder in hedendaagse gebruiken als; het gooien van rijst naar pasgehuwde koppels; het planten op kerkhoven van immergroene struiken en bomen (zoals taxussen) als symbool van onsterfelijkheid, of van chrysanten (symbool van rust en vrede na de gedane arbeid); het ophangen van gewijde 'palmtakjes' in ons huis, een aloud beschermmiddel tegen demonen en duivels; het leggen van lavendelzakjes in de linnenkast (nu om motten, maar ooit om kwade geesten uit het huis te weren); het geven van rozen aan een geliefde; het vinden van een klavertjevier; het vasthouden van hout (afkloppen) uit schrik te worden gestraft voor de beweringen die men net ervoor gedaan heeft. De oude planten- en bloemensymboliek komt ook nog voor op oude boerenwoningen (muurankers, deurlichten en schoorstenen met gestileerde levensbomen), boerenhekkens met Franse 'lilies', oude boerenmeubels en gevelspitsen. Ook onze hedendaagse meiboom is een restant van de oorspronkelijke verering van de geest van de vruchtbaarheid. Uitdrukkingen als "op onze lauweren rusten", "over rozen gaan", "slapen als een roos, "voor iemand een boontje hebben", "tegen heug en meug iets beweren", "de waarheid komt aan het licht, al moesten de kraaien ze uitbrengen", "van de mare bereiden zijn" enzovoort ... wijzen ook op een aloude natuursymboliek.

Enkele voorbeelden zullen de lezer hopelijk doen inzien hoe verweven planten met onze Europese (volks)cultuur nog kunnen zijn.

Lapjes- of voddendbomen

Volgens het oude natuurgeloof halen planten hun kracht uit Moeder Aarde en nemen ze bovendien zonne-energie op. Met deze opgestapelde kracht wordt hun genezende of schadelijke werking verklaard. Aan bepaalde bomen werden zelfs magische geneeskrachten toegeschreven. Dergelijk geloof is nog niet volledig uitgestorven, ook in Vlaanderen en Nederland niet. Zo bevindt zich in het West-Vlaamse Poperinge het merkwaardige bedevaartsoord: 'het O.L.H.-Boompje'.

Sommige bedevaarders snijden een stukje schors van de hoge populier die naast de kapel groeit, en dragen dit bij zich als een amulet of leggen het onder hun hoofdkussen tegen koorts en ziekten. De U-vormige meidoornhaag die het kapelletje omringt, hangt vol met zakdoeken, sjaals en kledingstukken van zieken die op die manier hopen te genezen. Zo'n struik noemt men een vodden- of lapjesstruik. Dergelijk geloof is overgegaan op traliehekkens van kapellen (o.a. de Genovevakapel te Blaar, bij Tongeren) of op heiligenbeelden in kapellen (o.a. de Sint-Salvatorkerk te Hakendover).

Elders in België (Stambruges, Herchies) treft men lapjesbomen aan. In Nederland staat een lapjeseik bij de ruïne van de Sint-Walrickskapel in Overasselt, waar men nog steeds doeken en linten aan hangt, vermoedelijk niet alleen tegen koorts. Ook kersverse huwelijkspaartjes worden er tegenwoordig geregeld gefotografeerd.

Meibomen en meitakken

Een meiboom/-tak is een boom of een tak die in het voorjaar wordt opgericht om de ontwakende natuur te vieren. De vreugde om de aankomende lente uitte men vroeger in meidansen (oudste vermelding: Aken, 1225). 'Mei' is trouwens afgeleid van het Latijnse Maius ('meimaand'), ontleend aan Maia, de Romeinse godin van de groei en de vruchtbaarheid. In de Germaanse gewesten werd doorgaans een berkentak gebruikt voor de versiering van huizen, zowel op de eerste mei als met Pinksteren en midzomer (feest van Sint-Jan). Oorspronkelijk was de meiboom een mooie, levende boom. Later werd die vervangen door een mast met versierselen. Men zond elkaar een meitak, stak een meitak op de laatste kar hooi of koren (oogstmei), richtte een dansmei op, plantte bij een huwelijk een bruidsmei, bij een geboorte een geboortemei, of men bracht een meitak aan op het dak van een huis als het dakgebinte voltooid was. Die laatste traditie bestaat nog altijd, onder meer in Vlaanderen en Wallonië.

Detail meidoornhaag

Bedevaartsoord 'O.L.H.-Boompje'. Naast de kapel staat een populier waarvan de bast o.m. dient als koortswerend middel. Rond de kapel groeit een U-vormige meidoornhaag die dienst doet als vodenboom. Poperinge. *Dia's Marcel De Cleene.*

Detail populierenbast

Aan de jonge meitakken werden immers afwerende krachten toegeschreven, die boze geesten en heksen wegielden. Vandaar dat men die op het dakgebinte aan bracht, vooraleer het dak te bedekken, of voor de stal of

de schuur hing, ter bescherming van respectievelijk het huis, de zuivel en de oogst. Het planten van een meiboom is ondertussen een folkloristische attractie geworden op verscheidene plaatsen in Vlaanderen. De oprich-

ting van de meiboom in het Henegouwse Saint-Marcoult (Silly) verloopt nog op de oorspronkelijke wijze.

Een eik (met daarop een berk) als meiboom opgericht. Marcoult-Silly. Dia: Marcel De Cleene.

Appelboom

De Grieken, de Doriërs en de Latijnen verstonen onder 'appel' (die ze respectievelijk 'mèlon', 'malon' en 'malum' noemden) alle

grote, ronde vruchten die boven de grond rijp worden, zoals: citroenen, limoenen, abrikozen, pruimen, peren, kweeperen, granaatappels, appels enzovoort. 'Appels' komen in veel Indo-Europese rituelen en mythen voor. In de Griekse mythologie is de 'appel' bijvoorbeeld verbonden aan een rist goden en komt hij voor in een aantal mythen. Zo verzorgden de Drie Hesperiden in hun tuin de gouden 'appels' van een levensboom die Gaia daar had aangeplant als huwelijksge-schenk voor oppergod Zeus en Hera. Die appels waren bijzonder, want ze schonken de goden onsterfelijkheid; daarom werd die boom streng bewaakt door Ladon, een honderdkoppige draak. De Parismythe verhaalt dat alle goden, behalve Eris, de godin van de tweedracht, waren uitgenodigd op het huwelijk van Peleus en Thetis, de toekomstige ouders van Achilles. Dit zinde Eris uiteraard niet en uit afgunst gooide ze listig een 'appel' met het opschrift "Voor de mooiste" tussen Aphrodite, Hera en Athena. Daarop ontstond een twist tussen de drie godinnen (vandaar de term 'twistappel'). Zeus wees Paris als scheidsrechter aan, en die besliste in het voordeel van Aphrodite, omdat die hem de mooiste vrouw van de wereld beloofd had. Paris verstootte daarop zijn vrouw Oenome en schaakte de bloedmooie Helena, gemalin van Menelaus ...

Voor Germanen en Kelten golden appels ook als 'vruchten van de eeuwige jeugd'. Hiervan getuigt o.m. de Keltisch geïnspireerde Graallegende: de dodelijk gewonde koning Arthur wordt naar het Graaleiland Avallon (letterlijk 'appelland') gebracht en blijft daardoor in leven. Een appelboom midden in Avallon symboliseert de eeuwige jeugd.

De bijbelse Genesis (Gn. 2: 16-18, 3: 1-24) verhaalt dat Adam zou verleid zijn door Èva, met een vrucht van de Boom van Goed en Kwaad. Die boom wordt summier beschreven als een schaduwrijke boom die zoete vruchten draagt. Er wordt met geen woord gerept over de boomsoort, maar de auteur

Bas-reliëf van de bijbelse Boom van de Kennis van Goed en Kwaad. Gent. Dia. Marcel De Cleene

kon zeker geen appelaar bedoeld hebben, aangezien die boom niet in het Heilig Land gedijt. Eertijds, toen men aannam dat deze boom werkelijk heeft bestaan, wilden de theologen de boomsoort bepalen. Volgens sommige joodse schriftgeleerden was de boom niets anders dan een wijnstok, anderen hielden het bij een olijftak of een reuzentarewaaier; de Oude Grieken (en later ook de Grieks-Orthodoxe Kerk) hielden het bij een vijgenboom. Bij de Latijnse schrijvers spreekt men over een 'appel', vermoedelijk door een begripsverwarring rond het woord 'malum' dat niet alleen appel, maar ook 'het kwade' kan betekenen. In elk geval werd de

boom van Kennis van Goed en Kwaad in de westerse middeleeuwse christelijke kunst en de latere literatuur doorgaans voorgesteld als een appelboom. Een legende voegt er zelfs nog aan toe dat het klokhuis van de verboden appel als straf in Adams keel was blijven steken. Vandaar dat enkel bij mannen een keelknobbel voorkomt, die begrijpelijkerwijze 'adamsappel' heet.

Chrysant

Op 1 november, ooit het Keltische Zielenfeest (Samhain), nu het feest van Allerheiligen voor de Rooms-Katholieke Kerk, plaatst men chrysanten op en rond de graven.

Chrysanten op een kerkhof, op Allerheiligen. Campo Sancta, Sint-Amandsberg. Dia. Marcel De Cleene.

Tot voor enkele jaren was de chrysanthe met grote bolvormige bloeiwijze, dé kerkhofbloem bij uitstek. Ze was een afstammeling van de drie chrysanthe-soorten die de Franse kapitein Blanchard in 1789 uit China overbracht naar Marseille. In China en Japan heeft de chrysanthe een grote symbolische rijkdom en fungeert er vooral als typische zonnebloem. Zo is de chrysanthe de nationale bloem van Japan. In China symboliseert de chrysanthe ook de herfst en de rust na volbrachte arbeid. Het is die symboliek die naar Europa is overgevaagd. Vanaf omstreeks 1950 begon men evenwel gericht te selecteren naar middel- en kleinbloemige hybriden. Tegenwoordig wordt de klassieke kerkhofchrysanthe meer en meer vervangen door kleinbloemige variëteiten, omdat die het hele jaar door als snijbloem kunnen worden geteeld en dus verkocht buiten de periode van Allerheiligen. Het spreekt voor zich dat de symboliek van de chrysanthe als typische (westerse) kerkhof- en dodenplant op termijn zal vervagen.

Cipres

Al sinds de westerse Oudheid is de echte cipres een symbool van verdriet, rouw en dood. Een verklaring hiervoor vindt men misschien in het gebruik van het aromatische hout in waterbestendige, duurzame lijkkisten. Cipressenhout is immers duurzaam en wordt niet aangevreten door wormen of ander ongedierte en bovendien vermolmt het niet vlug in een vochtig milieu. Om die redenen maakt(e) men er doodkisten mee. In de Oudheid was het bovendien de gewoonte om lijken te verbranden met het aromatisch geurende cipressenhout. Vandaar dat men de cipres in Zuid-Europa vaak aantreft op begraafplaatsen, als rouwboom en boom van hoop op verrijzenis. Die laatste symboliek heeft haar wortels in Voor-Azië, waar kerkhoven echte cipressenbossen zijn. Omdat de cipres altijdgroene bladeren en duurzaam hout heeft, staat hij ook symbool voor eeuwigheid, onsterfelijkheid en leven na de dood.

Onder de vele ontstaansmythen van de cipres is de volgende erg verspreid. Kyparissos

(Cupressus), Apollo's vriend, doodde op een dag per vergissing het tamme hert dat hij elke dag verzorgde. Hij had daar zoveel spijt van, dat hij zichzelf wou doden. Zelfs Apollo slaagde er niet in zijn vriend te troosten. Ten einde raad vroeg de zonnegod dan maar aan de andere goden dat ze eeuwig tranen zouden uitstorten over de aarde. Op slag veranderde Kyparissos in een boom (een 'cipres'), waarna Apollo bedroefd zei: *"Ik zal je altijd blijven bewenen. En jij, je zult de anderen bewenen en je lot verbinden met hun smart."*

De schijn-cipres (*Chamaecyparis*) vervangt in de gematigde streken vaak de echte cipres als dodenplant. Marville, Frankrijk. Dia.

Marcel De Cleene.

Italiaanse cipressen op johannieterkerkhof. Rhodes (Griekenland). Dia Marcel De Cleene

Vanaf dat ogenblik werd de cipres het symbool van rouw en ontroostbare smart.

Het eiland Cyprus was ooit gewijd aan Kyparissos, vandaar zijn naam. Vanuit Cyprus voerden de Romeinen massaal een metaal in, dat ze eenvoudigweg 'aes cuprium' of 'metaal uit Cyprus' noemden of kortweg 'cuprium', later ook 'cuprum'. Cuprum (afgekort: Cu) is nog steeds de wetenschappelijke term voor ... koper.

Dennen/Sparren

Dennen en sparren worden in de volksmond ook "mastbomen" genoemd, omdat men er vroeger vaak "mastbomen" uit maakte: ontschorste meibomen die men in de periode van 1 mei tot Pinksteren (pinkstermei) opricht. Op de masten hing men een rad dat met groen versierd was, en/of behangen met allerlei geschenken of eetwaar. Meifeesten voorzagen o.a. ook in een mastklimming, waarbij het lekkers van het rad kon worden gehaald.

Mastboom. Robertville Dia Marcel De Cleene

Dennenappel in de rechterhand van de H. Anna. O.L.V.-kerk van Aarschot. Dia. Marcel De Cleene

Ooit ontschorste men dennen/sparren spiraalvormig, omdat men vreesde dat de heksen onder de sehors schuilden. Alvorens de meiboom op te richten, versierde men hem met kleurrijke slingers, omdat men dacht dat de levenskracht erin samengebaldd zat.

Dennenkegels werden al in de Oudheid als een geschenk van de goden aangezien en als een symbool van vruchtbaarheid en onsterfelijkheid. De vruchtbaarheidssymboliek van pijnappels ligt voor de hand: ze hebben talrijke zaden die vele nakomelingen opleveren,

en bovendien zijn ze nog eetbaar ook. Vooral de zaden ('pignons') van de parasolden zijn zeer smaakvol en worden tegenwoordig ook bij ons als een delicatessen verkocht.

Kerstbomen worden vaak in verband gebracht met gebruiken uit de Germaanse joelperiode (de huidige kerstperiode), namelijk het aansteken van vuren en het hangen van meien of takken aan huizen en stallen, allebei praktijken waarin men geloofde om de boze geesten weg te houden. De combinatie van vuur en dennentakken zou geleid hebben tot de versierde en verlichte kerstbomen die men nu kent. Maar zeker is dat helemaal niet, want de historische bewijzen daarvan zijn van vrij recente datum. Pas rond 1600 blijkt dat men in de Elzas een kerstboom met appels en oblieën behangen had. In 1604 berichtte men in Straatsburg dat men met Kerstmis een versierde dennenboom of spar plaatste in de huiskamer, behangen met rozen uit vierkleurig papier, appels, oblieën, klatergoud, suiker en dergelijke. Dit gebruik bleek toen in Straatsburg algemeen en oud te zijn, hoe oud is evenwel door de historici niet uit te maken. In 1608 heeft men het wel over een kerstboom die met lichten versierd was en in de achttiende eeuw werd dit feit nog vaak vermeld, zodat men hieruit meent te mogen afleiden dat het dit keer niet om een oude gewoonte ging. Het gebruik van versierde en verlichte kerstbomen ontstond blijkbaar in het westen van Duitsland (vooral dan in Straatsburg) en verspreidde zich later (vooral dan in de negentiende eeuw) eerst in de protestantse delen van Duitsland, later ook in de katholieke streken. Welgestelde burgers en edellieden speelden hierbij een belangrijke rol als 'opinion-leaders'. Via de Engelse koningin Victoria, gehuwd met de Duitse Albert von Sachsen-Coburg-Gotha, kwam het gebruik van de kerstboom in de negentiende eeuw ook naar Engeland. In België was de kerstboom, versierd met geschenken en lichtjes (en ook het kerstveillon) tot rond 1870 nog vrijwel onbekend. Het was vooral de kasteelheer die zo'n boom oprichtte.

behangen met speelgoed en lekkernijen, en de arme kinderen uitnodigde om die te komen plukken. Ook in Nederland werd het gebruik in de loop van de negentiende eeuw uit Duitsland wel ingevoerd, maar werd het pas veel later echt populair. In 1844 plaatsten Amsterdamse winkeliers in het lokale handelsblad advertenties waarin zij hun waren aanprezen en ook reclame maakten voor een verlichte en versierde kerstboom die ze in de etalage plaatsten om volk te trekken. De kerstboom in de Nederlandse huisgezinnen komt in de negentiende eeuw nog vrijwel uitsluitend voor in de steden. Een volkskundige beweert in 1935 nog dat in geen enkel boerenhuis in Nederland een kerstboom te vinden is.

Vanuit de Verenigde Staten van Amerika waaide een nieuwe gewoonte over: in 1912 plaatste men in Boston voor het eerst feestelijk verlichte bomen op openbare pleinen. Na de Eerste Wereldoorlog kwam dit gebruik naar Europa en na de Tweede Wereldoorlog was het er algemeen verbreid.

Het feest van de spar, eerst verworpen door de Kerk, kreeg later een nieuwe christelijke betekenis: die van lichtboom. Na de kerststal is de kerstboom nu het symbool van het kerstfeest geworden.

Laurier

In de Oudheid schreef men de laurier een 'zuiverende' en heilzame kracht toe. De struik was gewijd aan Apollo, zonnegod en grote zuiveraar. De Griekse veldheren die zegevierend terugkeerden van het slagveld droegen een laurierkrans, omdat ze daardoor hoopten zich te zuiveren van hun bloedvergieten. Maar met de jaren verzwakte de oorspronkelijke bedoeling en werd de laurierkrans gelcidelijk aan een symbool van militaire overwinning, overwinning in het algemeen, verering en onderscheiding. Ook de Romeinse keizers en bevolking namen de laurier als symbool van de overwinning over. Omdat na een zege een vredesperiode volgt, werd de laurierkrans (naast de palmtak) ook

Oorlogsmonument met laurierkrans. Triëste (Italië). Dia: Marcel De Cleene

een zinnebeeld voor wapenstilstand en vrede. Tegenwoordig is de lauwerkroon nog altijd het symbool van eer en overwinning.

Linde

Tal van Griekse mythen wijzen op het rituele belang van de linde. In Rome had de lindebast de reputatie allerlei vergiftigingen tegen te gaan, en hij werd daarom in kransen verweven die men droeg bij feesten. Ook de godin Ceres, die de mensen het graan en de graanoogst leerde kennen, werd tijdens haar feest getooid met kruislinten uit lindebast. In

Kapelletjesboom. Eke. Dia: Marcel De Cleene

de Germaanse mythologie speelt de linde ook haar rol. De linde werd vooral in het Noorden vereerd, waar hij vaak de plaats van de berk innam. De boom was gewijd aan Freya, de Germaanse godin van de liefde (misschien wel omwille van haar hartvormige bladeren?) en de vruchtbaarheid, of aan Holda, de Germaanse Moedergodin (in sprookjes bekend als 'Houwwrouw' en 'Vrouw Holle'), tevens godin van de dood en de wedergeboorte.

Die oude verering heeft zich nog lange tijd voortgezet via allerlei gekerstende volksgebruiken, volksdevoties, sagen en legenden (vooral die over de H. Odrada, gevierd op 5

november), waarin een linde een rol speelt als heilige boom of op zijn minst als bijzonder merkwaardige boom.

Toen in de middeleeuwen de figuur van Maria, de Moeder Gods, de rol van de lokale heidense moedergodinnen ging overnemen, werden tal van cultuslinden (gewijd aan Freya) gekerstend tot kapelletjesbomen. In Opper-Beieren zijn er veel Mariabedevaarders-oorden die naar een lindeboom genoemd zijn. Ook in Vlaanderen is dit het geval, o.m. in het Oost-Vlaamse Kalken (Berlindekapel). In de sagen zijn sommige linden de verzamelplaats van heksen. Het gaat hier misschien wel om bomen die in de heidense tijd werden vereerd en daarom na de kerstening als heksenboom werden bestempeld. In heel wat noordelijke landen, ook in Vlaanderen, kende men trouwens linden die als een heksen- of spookboom beschouwd werden. De 'tileal' of Sint-Hilariuslinde in het Oost-Vlaamse Wannegem-Lede is hiervan een mooi voorbeeld.

Sint-Hilariuslinde of Tilea: een Oost-Vlaamse spookboom. Wannegem-Lede. Dia: Marcel De Cleene.

Maretak op Appelaar. La Hulpe. Dia: Lucien Praet

Maretak

's Winters triomfeert de goudgroene plant doorheen de bladerloze takken van haar waardboom en toont hij dan zijn mooie, witte bessen. Dit verschijnsel zal vermoedelijk wel indruk hebben gemaakt op de oude volkeren. Feit is dat de maretak bij de Kelten en de Germanen zwaar beladen was met een symboliek van overwinning van het leven op de dood, van levenskracht en wedergeboorte. Zo beschreef de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere in zijn encyclopedie *Naturalis Historia* (77 n.o.j.) een ceremonie rond het afhakken van een maretak die op een eik groeit (wat zeer zelden gebeurt) op de zesde dag van de maand. Die maretak mocht de grond niet raken, want dan zou hij al zijn krachten verliezen, en om die reden werd hij plechtig opgevangen op een wit laken. Of dit ritueel elke maand gebeurde, dan wel op bepaalde momenten (zoals bv. het winterzonnewende-feest) staat nergens beschreven. Wel bekend is dat de maretak (vooral die op een

eik) door de Kelten als een allesgenezer werd beschouwd. In de oorspronkelijk Keltische gebieden leeft dit volksgeloof nog tot ver in de 20ste eeuw. In Ierland noemt men de maretak trouwens nog altijd 'all healer'.

In de Scandinavische en Germaanse mythologie was de maretak gewijd aan Balders moeder, Frigg, en aan de god Donar/Thor. Die halfparasiet speelt een cruciale rol in de Baldernythe. Frigg, Odins vrouw, wou op zeker ogenblik haar zoon Balder, de hulpvaardige, welbespraakte en stralende lichtgod, beschermen door alle elementen, dieren en planten te doen zweren dat ze hem nooit pijn zouden doen. Maar in haar ijver vergat Frigg dit te vragen aan een klein maretak-scheutje dat hoog in de kruin van een boom groeide, ergens in het oosten van het Walhalla. Loki, Balders jaloerse broer, speelde zijn moeders vergetelheid subtiel uit: hij maakte een pijl uit maretakhout en gaf die aan zijn blinde broer Hödr, met het verzoek de pijl naar Balder af te schieten: Balder was

immers toch onkwetsbaar ... Hödr ging te goeder trouw op Loki's voorstel in en schoot zijn broer Balder dood. Met Balders dood begonnen ook de godendeemstering (Ragnarök) en de ondergang van de wereld. Richard Wagner wijdde zijn laatste opera uit de cyclus *Der Ring des Niebelungen* aan dit thema: *Die Götterdämmerung*. Pas na die godendeemstering, waarbij de reuzen en de demonen oprukken tegen de goden, hun aartsvijanden, om de bestaande kosmische orde te vernietigen, de mensheid uit te roeien en de wereld te vernielen door een reeks natuurrampen, zou een nieuwe wereld en een nieuw godengeslacht herrijzen. De lichtgod Balder zou tijdens de zomerzonnewardende herrijzen als heerser over een nieuwe, harmonieuze wereld. In de Baldermythe is de maretak dus het symbool van een op zichzelf onschuldig, maar door boze magie noodlottig wordend werktuig, net als Hödr trouwens.

Aangezien de maretak zo nauw verbonden was met het heidense geloof, is het niet zo verwonderlijk dat de struik vaak evolueerde tot een heksenplant. De naam van de plant verwijst trouwens hier naar: 'mare', was in het volksgeloof oorspronkelijk een alvin, die op de borst van mensen kon springen, of bij gebrek hieraan, ook planten en dieren bereed. Vandaar de uitdrukking 'van de mare bereden zijn', en de term 'maretak': ontstaan op de tak waarop een mare had gezeten.

Zoenen onder de maretak

In de Engelse riddertijd werd de maretak al plechtig ingezameld op de vooravond van Kerstmis en aan het plafond van de grote zaal bevestigd: elk meisje dat er onderdoor ging mocht gekust worden. In Groot-Brittannië en ook in Frankrijk, België en Nederland wordt de plant nog altijd als kerst- en nieuwjaarsversiering gebruikt.

Palmboompje

Een week voor Pasen, op Palmzondag, herinnert de Kerk aan het bijbelse verhaal van de blijde intrede van Jezus in Jeruzalem, nederig

Palmtakje op kruisbeeld. Wêris. Dia: Marcel De Cleene.

gezet op een jonge ezel. De mensen zwaaiden met 'palmen' waar hij voorbijkwam. Lange tijd bleef Jeruzalem de enige plaats waar zo'n palmprocessie door de straten trok; later hadden ook in andere steden dergelijke plechtigheden plaats. In de loop van de zevende eeuw verspreidde het gebruik zich in de Roomse Kerk. Tijdens de hoogmis worden 'palmen' gewijd en processiegewijs rondgedragen. Die processie was in de Middeleeuwen indrukwekkend door het mysterieus spel en het rondragen van het beeld van

Glasraam ter ere van de Notre-Dame-de-Vire, versierd met goudgele, witte en rode rozen. Abdij Notre-Dame-sur-Vire, Saint-Sauveur-le-Vicomte (Frankrijk). Dia: Marcel De Cleene

Jezus op de ezel. Dit laatste gebruik is nog op enkele plaatsen blijven bestaan, o.m. in het Vlaams-Brabantse Hoegaarden ('palmprocessie of 'ezelsprocessie'). De zogenaamde 'palm' is een vlag die vele ladingen dekt. In Zuid-Europa wijdt men op Palmzondag takken van een echte palmboom, of wel die van een laurier- of olijfboom. In de noordelijke streken gebruikt men andere plantensoorten. In Duitsland zijn dat o.m. wilgen- of hulstakjes. In Ierland is dit meestal een taxustak, in Engeland en Schotland vaak een uitgelopen wilgentak (met katjes: 'pussy willow'). In België, Zuid-Nederland, Noord-Frankrijk, West- en Zuid-Duitsland zijn dat doorgaans de takjes van het immergroene palmboompje (Buxus). De Kerk ziet de palmtak als symbool van de komende overwinning, namelijk de verrijzenis van Christus een week later, op Pasen. Voor het volk echter is het palmboompje (of haar rook of as) al sinds mensenheugenis een afweerplant tegen kwade geesten en duivels en tegen al het onheil dat door hen wordt veroorzaakt: bliksem, storm, overstroming, ongedierte en plagen. Boeren gingen nog tot de jaren 1960 in Vlaanderen hun akkers 'palmen': ze staken palmtakjes op de hoeken van hun gezaaid land, om hun vruchten en gewassen tegen overvloedige regen, hagel of ander onheil te beschermen. Gelovigen dragen nog altijd gewijde palmtakjes mee naar huis en hangen ze op aan een kruisbeeld, een wijwatervat, een deur enzovoort ..., in de (stille) hoop op bescherming en zegen. Bij het berechten legt men nog steeds naast het bed van de zieke een palmtakje bij een glas wijwater. Na het overlijden wordt het lijk opgebaard en maken alle gelovigen die het lijk komen groeten een kruisteken met een palmtakje, gedoopt in wijwater. Op Aswoensdag tekent de priester een kruisje op het voorhoofd van de gelovigen met de as, afkomstig van verbrande palmtakjes die het jaar tevoren op Palmzondag gewijd waren. In de meeste kerken in Vlaanderen gebruikt men, gemakkelijksheidshalve, vaak wel houtskool.

Roos

De roos bekleedt een voornamelijk plaats in de klassieke mythologie. Over het ontstaan en de kleur van die goddelijke bloem bestaat er een waaier van mythen. Volgens de ene zou de roos geboren zijn uit het schuim van de zee en was zij oorspronkelijk wit; ze werd echter rood, nadat de Griekse liefdesgod Eros wat nectar op de bloem liet vallen. De roos is een ouderud symbool van liefde en vreugde, dat bovendien hoogste schoonheid, harmonie en perfectie uitdrukt. Rode rozen symboliseren warme, lichamelijke liefde, bekoorlijkheid en gelukzaligheid; witte rozen zuivere, geestelijke liefde. De betekenis van gelukzaligheid komt goed tot uiting in uitdrukkingen als "Over rozen gaan", "Op rozen zitten" en "Slapen als een roos." Een Griekse mythe heeft het over Eros die de bemoeizieke Harpocrates de eerste roos gaf, opdat hij

Wijnstok met druivenranken als trapleuning van een barokke preekstoel.

Sint-Michielskerk, Gent. Dia: Marcel De Cleene.

Aphrodite niet zou bespieden en af luisteren. Daarom werd de roos ook het symbool van stilzwijgendheid. Omdat haar tere bloemblaadjes bij wonderig weer vlug afvallen, stelt de roos ook aardse vergankelijkheid voor.

Door de belangrijke rol die ze speelde in de oude godsdiensten werd de roos in het christendom aanvankelijk (terecht) als een heidens symbool beschouwd. Maar in de Middeleeuwen kreeg de roos een bevoorrechte plaats in de christelijke cultus en werd ze zelfs als een mystieke bloem aangezien. Zo wordt de H. Maagd vaak vergeleken met een mystieke roos ('rosa mystica'), vandaar dat ter ere van haar rozenwijdingen gehouden werden. Heel wat mythen en allegorieën uit de Mariacultus hebben trouwens aanknopingspunten met de roos.

In het christendom symboliseert een witte roos maagdelijke onschuld en kuisheid. Een rode staat symbool voor bovenaardse schoonheid en ook voor martelaarschap en voor overwinning van de bovenzinnelijke liefde op de zondige wereld. De rode bloemkleur herinnert immers aan Christus' bloed. Ook de stekels ('doornen') hebben een christelijke betekenis gekregen: ze duiden op de zonde en haar gevolgen: smart en leed.

Wijnstok

Gezien het belang van de wijnstok is het begrijpelijk dat over die heester heel wat mythen bestaan. Zo werd de god Dionysus/Bacchus vereerd voor de wijn, die hij als eerste uit rijpe druiven zou hebben geperst, en voor het aanleren van het aanleggen van een wijngaard en van de wijnbewaring. Om die redenen werd wijn tijdens de feesten die te zijner ere werden gehouden, gedronken als het bloed van de god. Wijn had

de reputatie de orakelkracht te verhogen, de toverkracht op te wekken en de mensen in een goddelijke extase te brengen. Men offerde wijn voor een goede opbrengst van de gewassen of in plengoffers om de goden gunstig te stemmen.

Ook in de bijbel speelt wijn een belangrijke rituele rol als plengoffer. Maar de belangrijkste betekenis kreeg wijn in het evangelie toch bij het instellen van de eucharistie door Jezus, toen hij hiervoor brood en wijn gebruikte. Naast brood is wijn het tweede bestanddeel van het misoffer. De communie in de rooms-katholieke kerken herdenkt dit: de gelovigen eten het brood en drinken de wijn als symbool van het lichaam en het bloed van Christus.

In de iconografie staat de wijnstok symbool voor Christus (die zichzelf een wijnstok noemt) en voor de eucharistie (de wijn veranderde in het bloed van Christus).

Oerverbond

Bovenstaande voorbeelden illustreren mooi hoe de oude natuursymboliek in onze hedendaagse leefwereld nog meer aanwezig is dan men op het eerste gezicht zou kunnen vermoeden. Het is voor onze geestelijke verrijking beslist de moeite waard om af en toe de nodige aandacht te schenken aan de mythologische en symbolische rijkdom van ons rijke Europese religieuze verleden, in het bijzonder dan van rituele planten en bomen, om hun sporen tot in het heden te leren herkennen en waarderen. Bovendien is het goed om in een tijd van grootschalige milieuverloedering even stil te staan bij het oeroude verbond van de mens met de natuur en de diepere symboliek en vitale noodzaak ervan in te zien.

NOTEN

1. De auteur is professor (wetenschapsgedruiscommunicatie, volkskunde) en wetenschapsvoorlichter aan de Universiteit Gent. Hij schreef samen met Marie Claire Lejeune het 'Compendium van Rituele Planten in Europa' (1.454 pp., 320 kleurenfoto's en 252 tekeningen), in oktober 1999 uitgegeven bij de Stichting Mens en Cultuur te Gent (ISBN 90-72931-80-7). In april 2000 verscheen de tweede druk. Een Engelse uitgave is in voorbereiding.

DE DRUKKERSFAMILIE VANDER HAEGHEN EN DE "GAZETTE VAN GENT"

Patricia VAN DE VELDE

Inleiding

Er is genoeg materiaal voorhanden om de geschiedenis van de drukkersfamilie Vander Haeghen (*) toe te lichten. Het Huis van Alijn bezit uitzonderlijke stukken die de geschiedenis van de drukkunst en de pers in het algemeen benaderen. Een afdeling hierover kan uitgroeien tot een volwaardige afdeling over de plaatselijke drukkerijen van de voorbije drie eeuwen.

De bezoeker kan een staalkaart worden aangeboden van wat ooit in het Gentse van de drukpersen rolde. De tentoonstelling kan aantonen hoe onze voorouders en wijzelf op de meest diverse manieren met het gedrukte woord in aanraking komen, hoe innig het gedrukte woord deel uitmaakt van ieders persoonlijk en maatschappelijk leven. De tentoongestelde drukpers is een getuigenis van het verleden van de oudste Belgische krant, de "Gazette van Gent", die teruggaat tot 1667 en de houtblokken zijn getuigenissen van de evolutie van de volks- en kinderprint.

De drukkerij Vander Haeghen was de voornaamste drukkerij in de 19de eeuw, want er werden belangrijke drukwerken uitgebracht zoals de *Gazette van Gent*, de *Wegwijzer van Gent* en de *Bibliographie gantoise*, geschreven door Ferdinand Vander Haeghen, zoon van de drukker Désiré-Jean Vander Haeghen. Laatstgenoemde heeft zijn drukkerij overgedragen aan Eugeen Vander Haeghen. Deze drukkersfamilie heeft ontelbare werken gedrukt waaronder ook schoolboeken, waarvan enkele nog bewaard zijn in de volgeladen kasten van het museum "De school van toen".

In het Stadsarchief van Gent en in de Universiteitsbibliotheek zijn talrijke foto's, documenten en gegevens over Vander Haeghen en de algemene drukkerswereld beschikbaar. Het zogezegde "kabinet Vander Haeghen", dat zich vroeger in het Museum Arnold Vander Haeghen bevond, is wel niet meer in zijn geheel terug te vinden, want het is verspreid over beide instellingen.

In het Stadsarchief bevindt zich een fichebak helemaal gewijd aan Vander Haeghen. In de kaartenzaal van de Universiteitsbibliotheek bevindt zich ook een fichebak die onder de noemer "Imprimerie" verscheidene mapjes van drukkers en hun werken bevat. We vinden er bibliografieën terug van Désiré-Jean Vander Haeghen en zijn opvolger Eugeen Vander Haeghen.

De handschriftenleeszaal van de Universiteitsbibliotheek bevat de briefwisseling (†) tussen Ferdinand Vander Haeghen en zijn familie. Het bewaart ook diens *Vliegende Bladen* en *Bibliographie gantoise*, onschatbaar voor de geschiedenis van de boekdrukkunst. De *Wegwijzer der Stad Gent* en de magazijnboeken van Eugeen Vander Haeghen zijn hier ook terug te vinden. In de kelder van de Universiteitsbibliotheek bevinden zich verschillende exemplaren van de "Gazette van Gent".

Uit dit onderzoek blijkt wel dat vele objecten en werktuigen reeds verloren gingen, niet alleen van de oude drukkerijen maar ook van de meest recente. Mogen we dan ook hopen dat deze permanente tentoonstelling zowel de drukkers als de bevolking er toe zal aanzetten

niet te vlug gedrukte documenten te vernietigen. Ondanks hun soms grote oplage gaan ze vaak totaal verloren en nemen op die manier een fragment van onze geschiedenis met zich mee.

De drukkersfamilie Vander Haeghen en het Museum Arnold Vander Haeghen

In de Veldstraat nummer 82 bevindt zich tegenwoordig het Museum Arnold Vander Haeghen, dat voorheen 'Hotel Clemmen' of 'Hotel Vander Haeghen' werd genoemd. Het "Hotel Vander Haeghen was drie generaties lang de woon- en werkplaats van de voornaamste en welvarende drukkersfamilie Vander Haeghen.

Nu kunnen we in dat museum de kabinetten van Maurice Maeterlinck en diens illustratoren Victor Stuyvaert en Charles Doudelet bezichtigen. De Dienst Cultuur van de stad Gent is er bovendien gevestigd. Opmerkelijk is de 18de eeuwse muurbekleding in Chinese zijde. Judocus Clemmen bestelde het wandbehang vermoedelijk tijdens de verfraaiingswerken aan het woonhuis in of kort na 1771. Het Chinees salon was reeds in de 18de eeuw een zeldzaamheid, vandaag is het een unicum. (Capiteyn, 1991: p.8)

Dit herenhuis werd vermoedelijk opgericht naar de plannen van architect David 't Kindt. Deze promotor van de Gentse rococostijl had in 1746 drie oude woonhuisjes langs de Veldstraat verworven. Hij ontwierp een nieuwe gevel voor het gehele eigendom en begon de verbouwingen. Bij zijn overlijden in 1770 waren de werkzaamheden nog niet voltooid.

Zijn weduwe Agnes Verkinderen verkocht daarop in 1771 de panden aan Judocus Clemmen, een Gentse katoenbaron. Deze beëindigde de verbouwing aan de voorgevel en voegde een achtervleugel langs de Leiekant toe. Die nieuwe achterbouw richtte hij in voor zijn katoendrukkerij. Verder werd

het interieur van het hoofdgebouw nog gewijzigd en verfraaid.

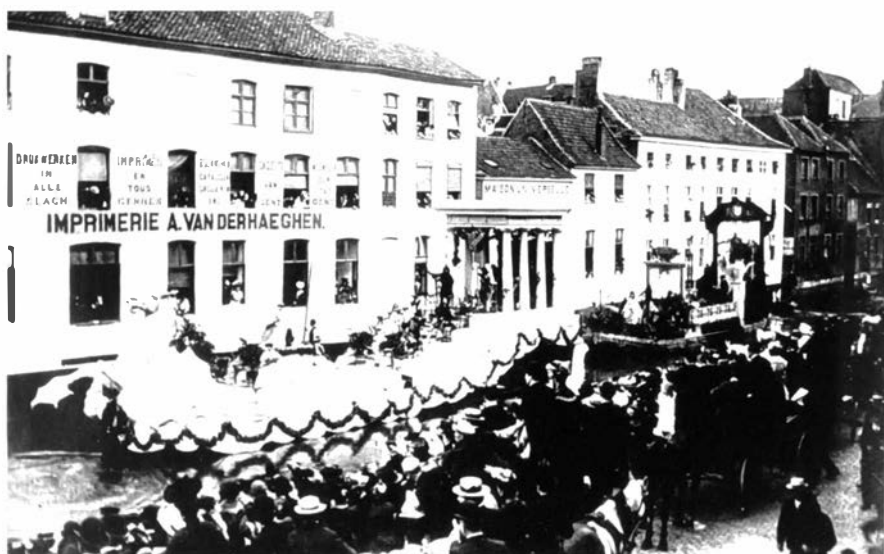
Na het overlijden van Judocus Clemmen in 1802 werd Pieter Clemmen de eigenaar van het gebouw. Hij overleed in 1841. Zijn bezittingen waren zo talrijk dat voor de openbare verkoop ervan een inventaris werd gedrukt bij Desiré-Jean Vander Haeghen, stichter van de voornaamste Gentse drukkersfamilie uit de 19de eeuw. (De Herdt, 1989: p. 16)

Desiré-Jean Vander Haeghen (1797-1850)

Het herenhuis viel in de smaak van de drukker en grootgrondbezitter Desiré-Jean Vander Haeghen die in 1841 uitbreiding zocht voor zijn bedrijf in de Onderstraat 21. Hij had daar in 1827 de drukkerij en de *Gazette van Gend* van zijn overleden oom François-Jacques Bogaert (1775-1849) overgenomen, die op zijn beurt, in 1804, de drukkerij en de "Gazette" overgenomen had van de weduwe van J.E. van der Schueren. (Siffer: p. 42)

In de achterbouw van het Hotel Clemmen, waar voorheen katoenstoffen lagen gestapeld, draaide weldra een krantenpers. Langs de Veldstraat liet de ondernemende drukker een gedeelte van de bestaande Lodewijk XV-gevel doorbreken om er een winkel te openen. Hiertoe had hij in mei 1841 een bouw-aanvraag ingediend.

In 1832 verscheen bij Desiré-Jean Vander Haeghen het eerste pragmatische geschrift uit de Vlaamse beweging na de Belgische revolutie, het was het manifest *Aemmerkingen over de verwaerloozing der Nederduitsche taal*. In 1836 verscheen bij hem de eerste jaargang van de *Bydragen der Gazette van Gend voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen*, een poging van de in dat jaar opgerichte "Maetschappy van Vlaemse Letteroefening onder de kenspreuk: De Tael is gantsch het Volk" (!) om te komen tot een volwaardig literair tijdschrift. Hij was ook de eerste drukker van de "Maetschappy der

De gevel van drukkerij (Arnold) Vanderhaeghen langs de Leie. Foto: A. Vander Haeghen(?).

Vlaamsche Bibliophilen", onder meer door Philip Blommaert opgericht te Gent in 1839. (Simons, 1984: p. 58)

Vanaf 1841 werd de *Gazette van Gent* in de Veldstraat gedrukt en uitgegeven. Vanaf 1842 werd er ook de *Wegwijzer der stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen* uitgebracht.

Désiré-Jean Vander Haeghen was een zwaarlijvige man die in 1845 getroffen werd door een beroerte die hem raakte in de hersenen. Hij was niet meer in staat zijn eigen zaken te drijven en zijn kinderen waren te jong, hetgeen zijn echtgenote Sophie Hulin (1803-1881) (¹) verplichtte de leiding van het bedrijf op zich te nemen.

Deze taak was echter te zwaar voor haar, want de drukkerij was toen de aanzienlijkste van de stad Gent. Ze stelde daarom Willem Rogghé aan als hoofdredacteur van de *Gazette van Gent* en, hoewel hij één van de jongste bedienden was, had mevrouw Vander

Haeghen hem voorlopig met het bestuur van de drukkerij belast. (Rogghé, 1898)

De drukkerij heeft in deze periode weinig werken uitgebracht. In 1850 verschenen slechts twee boeken, in 1851 slechts drie en in 1852 verschenen er ook slechts drie. (Vander Haeghen, deel 5: p.218)

Désiré Vander Haeghen en Sophie Hulin hadden samen zeven kinderen: Eugeen (geboren 1829), Ferdinand (geboren 1830), Alfons (geboren 1832), Sophie (geboren 1833), Edmond (geboren 1836), Hyacinthe (geboren 1837), Jean Baptist (geboren 1853). (Antheunis, 1987: p.129)

Eugeen Vander Haeghen (1829-1880)

Zoon Eugeen Vander Haeghen nam de drukkerszaak en het woonhuis in 1853 over. Onder zijn bestuur vierde de *Gazette van Gent* op 1 januari 1867 haar tweehonderdste verjaardag.

Eugeen nam de nodige schikkingen want de *Gazette van Gent* kon onmogelijk op handpersen blijven gedrukt worden. Dat ging te traag. Hij ondernam een reis naar Duitsland en kocht in Kloster-ober-Zeil een mechaniekpers, de eerste die te Gent werd geplaatst. (Rogghé, 1898)

De leiding van het dagblad beruiste ondertussen bij Willem Rogghé, want Eugeen Vander Haeghen had de handen vol met zijn drukkerij waarvan hij het materiaal gans vernieuwde. Persen en mechanieken waren zijn passie geworden. Hij leerde die zelf te monteren en te demonteren, te herstellen en van 's ochtends tot 's avond stond hij te hameren, te vijlen in zijn mechanicus-werkhuis. (Rogghé, 1898)

Door het plaatsen van geavanceerde drukmachines bracht hij het bedrijf tot grote bloei. Zijn tolerante houding ten opzichte van het nieuwe, dit nieuwsgierig zijn naar de mogelijkheden die technische ontwikkelingen bieden, kan men eveneens bespeuren bij zijn zoon Arnold Vander Haeghen.

Het werk van Eugeen Vander Haeghen volgens de catalogus van "De tentoonstelling van het boek", dat door hem is uitgegeven:

- eigenaar-uitgever van de *Gazette van Gent* en van de *Wegwijzer der stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen*.
- verzameling van de *Gazette van Gent* (gesticht in 1666)
- verzameling van de *Wegwijzer der stad Gent* (gesticht in 1770)
- boek- en steendrukkerij: kunstdrukwerken (bijzonder materiaal), handelsdruk, wetenschappelijke tijdschriften, boeken over recht en wiskunde, verscheidene boeken en tijdschriften over openbaar onderwijs, hofbouwkunde, genees- en heelkunde, catalogen en vlagschriften.
- actiën en obligaties
- kunstplakbrieven
- geïllustreerde werken

- drukken van fotogravuren
- prachuitgaven met kunstdrukwerken in kleuren en moderne stijl (1e prijzen in de typografische wedstrijden)
- proeven van chromotypografie (driekleurenstelsel)
- nieuwe verbeterde persen en hulpmachines

In de handschriftenleeszaal van de Gentse Universiteitsbibliotheek kan men twee dagboeken van Eugeen Vander Haeghen raadplegen (HS 2869 en HS 3578). Het zijn geschreven magazijnboeken die vermelden op welke datum, welke drukwerken, voor wie werden gedrukt. Het aantal oplagen en pagina's wordt eveneens vermeld en het valt op dat er vele opdrachten voor visite-, adressen- en rouwkaarten zijn geweest. Het eerste boek begint bij januari 1860 en eindigt bij december 1869. Het tweede boek begint bij januari 1881 en eindigt bij mei 1890.

Bij de dood van Eugeen Vander Haeghen in 1880, zette weduwe Victorina De Keyser (1839-1923) de drukkersactiviteiten verder. Dit deed ze onder de naam Eug. Vander Haeghen, tot haar zoon Arnold Vander Haeghen (1869-1942) in 1905 de leiding overnam.

Arnold Vander Haeghen (1869-1942)

Arnold Vander Haeghen zette de drukkersactiviteiten van zijn grootouders en ouders verder. Hij was tevens een niet onverdienstelijk amateur-fotograaf, die ons talrijke getuigenissen naliet van het dagelijks leven in Gent en Vlaanderen omstreeks de eeuwwisseling.

Het "Hotel Vander Haeghen" werd onder Arnold een ontmoetingsplaats voor de Gentse high life. Lange tijd was hij schatbewaarder van het "Syndicaat der boeknijverheden van Oost-Vlaanderen". Zijn interesses lagen echter buiten de beroepssfeer. Arnold was vooral geboeid door de technische uitvindingen die met de tweede industriële revolutie ook in Gent hun ingang hadden gevonden: fotografie, auto's (*) en vliegtuigen.

Hij was actief lid van de "Automobile-Club des Flandres", de "Aero-Club des Flandres" en de Gentse afdeling van de "Association belge de photographie". (*) Laatstgenoemde vereniging was een elitair genootschap. Geregeld werden fotouitstappen met enteties georganiseerd die hem foto's opleverden die hij inzonder naar diverse tentoonstellingen.

Meestal gebruik makend van een soort 'can-did-camera'-techniek getuigt het werk van Arnold Vander Haeghen van een authentieke documentaire visie: straatbeelden, markttonelen, kermissen, sacramentsprocessies, historische stoeten, carnaval, optochten, beroepen, sportmanifestaties, paardenrennen, faits divers. Niets wat in Gent leefde, ontsnapte aan het alziend oog van zijn camera. Zelfs de staking voor het algemeen stemrecht in 1893 werd op dynamische en speelse wijze in beeld gebracht. (Antheunis, 1987: p. 129)

Verschillende familieleden waren actief in de fotografie. Het is zijn oom Ferdinand Vander Haeghen die mede de oproep tekende voor de geplande fotografietentoonstelling in 1866 en na de oprichting van de "Association belge de photographie" vinden we bijna de hele familie in het ledenbestand. (Antheunis, 1987: p. 129)

Na de Eerste Wereldoorlog trok Arnold zich uit het commerciële leven terug. Het winkelgedeelte van het huis werd verhuurd aan een handelaar in delicatessen, exotische vruchten en wijnen. In 1931 werd de bestaande winkelvitrine door een meer aangepaste vervangen. De leegstaande achterbouw werd in 1937 verhuurd aan de S.A. Galeries du Bon Marché. De winkel zelf werd in 1937 verhuurd aan een bonthandelaar, die hem op zijn beurt vanaf 1941 in onderhuur gaf. (De Herdt, 1989: p.19)

Arnold Vander Haeghen zette zich in voor allerlei zaken zoals het Plan van de Arbeid. In 1934 doet hij mee aan een propaganda-fiets-tocht. In het boek *Interbellum in Gent* werd op p. 88 een foto hiervan geplaatst.

Hij overleed in 1942. Bij testamentaire beschikking (14 mei 1929) had hij het Hotel en de achterbouw aan de stad Gent overgemaakt, op voorwaarde dat deze er een museum zou in onderbrengen met als thema de 18de eeuw. Een reeks meubels en kunstvoorwerpen zouden de basis van de collectie vormen. De Stad moest bovendien de gevel in zijn oorspronkelijke toestand herstellen. (De Herdt, 1989: p. 19)

Deze testamentaire schenking werd in 1945 door de Stad aanvaard, met dien verstande dat Leonie Souka, Arnolds weduwe, nog tot aan haar dood (26 januari 1951) in het Hotel Vander Haeghen zou mogen wonen. (De Herdt, 1989: p. 19)

Sedert een vijftigtal jaar bewaart *Het Huis van Alijn* een collectie glasnegatieven, glasdiapositieven en afdrukken op papier van amateurfotograaf Arnold Vander Haeghen. Men ontdekte deze waardevolle stukken op de zolder van het Hotel Vander Haeghen. In 1946 werd de zoldervondst op bevel van schep en Jos. Vermeulen naar het Stadsarchief overgebracht en vervolgens aan het Museum voor Volkskunde toevertrouwd.

De Gazette van Gent [?]

De "Gazette van Gent" is het eerste Vlaamse dagblad. Het was tot in 1940 de oudste krant van België. Het bracht voornamelijk staatkundig nieuws maar het behandelde bij gelegenheid ook de letterkunde, kunst en wetenschap. De meeste exemplaren bevinden zich in de kelders van de Universiteitsbibliotheek van Gent onder het nummer J01.

Deze beknopte geschiedenis komt uit de *Bibliographie gantoise; recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand*, geschreven door Ferdinand Vander Haeghen. Dat werk is een belangrijk opzoekingsmiddel aangezien Ferdinand alle Gentse drukkers van 1483 tot 1850 vermeldt in zeven delen. Informatie over de tweede helft van de 19de

eeuw heb ik gevonden in *De Geschiedenis der Gazette van Gent*, gedrukt door Arnold Vander Haeghen. De informatie over die persoon heb ik dan weer gevonden in *Het Museum Arnold Vander Haeghen*. Het boek *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)* is ook aan te raden.

Het uitgeven van een krant of dagblad moest steeds voorafgegaan zijn door het toekennen van een privilege. Daarvoor werd een bepaalde som betaald en de verplichting aanvaard alle gemeentelijke en officiële mededelingen gratis op te nemen. Daarvoor werd ook de bescherming van de 'raad' toegezegd in geval van gerechtelijke vervolgingen en concurrentie. (De Smedt, 1951: p. 24)

De eerste drukker van het blad was Maximiliaan Graet. Hij kreeg op 17 november 1666 het privilege tot het drukken van de *Ghendtsche Post-Tijdinghen*. Het eerste nummer verscheen op 1 januari 1667, maar het oudste werk dat nog bewaard is gebleven, is nummer 69 van 8 september 1667. (*) We vinden een afdruk hiervan terug in de *De Geschiedenis der Gazette van Gent* (p. 2), in de *Uit de geschiedenis van de pers* (p. 100) en in het *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur* (p. 15-16).

In 1667 was het blad klein van formaat. Het was oorspronkelijk opgevat als een echte kroniek. De gebeurtenissen werden weergegeven zonder commentaar van de uitgever. En alhoewel de krant het epitheton "Gendtsch" droeg, werd bijna uitsluitend nieuws uit het buitenland opgenomen. Alleen wanneer Gent met een militaire gebeurtenis in verband werd gebracht, was de stad een vermelding waard. Van plaatselijke gebeurtenissen en van stadsnieuws was geen sprake. Toen er een gewichtige gebeurtenis voorkwam, werd wel een afzonderlijk bijvoegsel verkocht, waar beschrijvingen en bemerkingen over oorzaken en gevolgen van gebeurtenissen werden behandeld.

Op 3 oktober 1667 publiceerde de drukker een boodschap die als de eerste advertentie van het nieuwsblad kon doorgaan. Hij meldde aan zijn cliënteel dat bij Maximiliaan Graet de tekst van het verdrag tussen Frankrijk en Portugal ter beschikking was. Vanaf 1675 verschenen vaker aankondigingen.

Omtrent het einde van het jaar 1676 kwam de weduwe van Maximiliaan Graet de voortzetting van het privilege van haar man. Haar kinderen vroegen ook het privilege aan en de "Gazette" bleef het eigendom van de familie tot in het jaar 1721.

De "Gazette" ging vervolgens in 1723 over in de handen van de broers Frans en Domien Van der Ween, maar zij veranderden de titel. De *Ghendtsche Post-Tijdinghen* heette nu *Gazette van Ghendt*.

In het Ancien Régime was het uitgeven van een berichtenblad in elke stad het privilege van één drukker. Dit werd trouwens bij octrooi vastgelegd. En dat het uitgeven van een dagblad geen lucratieve zaak was, waarin elke drukker graag investeerde, wordt door het volgende gegeven bevestigd. Op 24 maart 1761 betaalde de drukker Jan-Thomas Meyer de ronde som van 8000 gulden aan de centrale overheid voor het privilege van de *Gazette van Ghendt*. (Van de Wiele, 1989: p. 14)

Zijn weduwe zette het drukken ervan voort tot 12 september 1771, waarna het privilege tot in 1794 verleend werd aan haar zoon Jan-Francies Vander Schueren (1751-1802). Deze vertrouwde de "Gazette" toe aan de drukpersen van Judocus Begyn.

Een eerste bijlage met advertenties werd in december 1750 aan de krant toegevoegd. Te rekenen vanaf het jaar 1777 was het belang van de "Gazette" zo groot, dat de uitgever verplicht was bij ieder nummer een bijvoegsel te geven.

Tijdens de Franse republiek prijken aan het hoofd van de *Gazette van Ghend* de woorden: "Vryheyd, Gelykheyd, Onpartydigheyd".

In 1795 was er een valse *Gazette van Gend* met de woorden: "Vryheyd, Gelykheyd", maar dit blad heeft niet lang standgehouden. (Voordeckers, 1963: p.1)

Politieke en financiële oorzaken waren hier de oorzaak van: vooreerst de verdwijning van het "Comité van Waekzaemheyd", (°) onder wiens bescherming de drukker-uitgever van het blad, A.B. Stéven, zich had gesteld en de druk van de publieke opinie tegen de verval-sing van haar traditioneel nieuwsblad; vervolgens het tekort aan annonces en een aangekondigde verhoging van de belasting op de kranten. (*Gazette van Gend*, 2 maart 1795, nr. C, p. 8)

Nadat J.F. Vander Schueren was overleden, was zijn weduwe in 1804 in staat drukkerij en privilege van de "Gazette" te verkopen aan de drukker François-Jacques Bogaert-De Clercq. Dit voor de mooie som van 15.000 F en een lijfrente van 1.700 F. Hij nam ook een deel van het materiaal van Judocus Begyn over.

Vanaf 1809 tot 1811 werd Bogaert door het Frans bewind verplicht een tweetalige krant uit te geven. Te rekenen van 1810 tot 8 april 1811, draagt het blad de verfranste titel *Gazette de Gand*. In de loop van 1811 ondergaat het blad talrijke titelwijzigingen: *Journal du Département de l'Escaut et Annonces; Feuille d'affiches, annonces et avis divers du Département de l'Escaut en Journal du Département de l'Escaut*. Bogaert was bovendien verplicht een Franse medewerker in dienst te nemen.

Toen Bogaert gedwongen werd zijn krant in twee talen uit te geven, betekende dit voor hem een belangrijk verlies aaffabonnees ten gunste van de concurrerende *Journal du Commerce*, in eigendom van Julien-Nicolas Houdin. Van overheidswege kregen beide uit-

gevers toen de opdracht gezamenlijk een krant uit te geven. Dit was de reeds vermelde *Journal du Département de l'Escaut et Annonces*. Doch de opgedrongen regeling liep reeds in 1811 op een sisser af. Na lang aandringen en na vele brieven van Bogaert, kreeg de krant op 9 februari 1814 de Nederlandstalige titel *Gazette van Gend*.

Na Bogaerts overlijden in 1827, nam zijn neef Désiré-Jean Vanderhaeghen diens drukkerij in de Onderstraat over. Hij nam ook de druk van de "Gazette" over. Op 5 april 1829 (°°) en op 3 oktober 1830 (°°) werd de titel licht gewijzigd. Vanaf 24 juli 1831 heeft het blad weer de titel *Gazette van Gend*. Het blad verscheen tweemaal per week op zondag en donderdag, maar sinds 22 juni 1831 verscheen het drie keer per week.

Te Gent valt na 1830 een zeer grote verdeeldheid in de uitgeverijen op. Na 1839 waren er meer dan twintig bladen die elkaar het lezerspubliek betwistten, onder de 100.000 zielen die de stad toen telde. (De Smedt, 1951: p. 37)

Vanaf 1841 werd de krant in de achterbouw van het voormalige Hotel Clemmen in de Veldstraat gedrukt. Er werden echte reporters in dienst genomen, die de sfeer ter plaatse objectief konden verslaan. In 1844 werd de titel van de *Gazette van Gend* definitief veranderd in *Gazette van Gent*. (°°)

Désiré-Jean Vanderhaeghen ijverde voor een beter taalgebruik in zijn krant. Vlaamse letterkundigen werden aangetrokken en vanaf 1836 tot 1839 verscheen een rubriek "Bijdragen voor Kunsten, Letteren en Wetenschappen", met proeven van taalstudie, vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde, beoordeling van nieuwe boeken en met verzen van contemporaine dichters, onder wie de bekende Vlaming Prudens Van Duyse. (°°)

De *Gazette van Gent* kreeg daardoor een hoger intellectueel aanzien en kwam tot grote

bloei. Door haar bindingen met de voorvechters van de Vlaamse Beweging werd de *Gazette van Gent* zelfs een belangrijke pion in de taalstrijd. Nog jaren later in 1899 drukte de redactie de hoop uit dat "nooit de tijd zou weerkomen waarop een vreemde verdrukker (de Fransen) haar dwong in een vreemde taal te schrijven en zij nog eeuwen lang in haar zuiver Vlaams klee de edeldenkende Vlaamse lezer mag welkom zijn."

In 1850 werd letterzetter Willem Rogghé (1824-1896) aangewezen als hoofdredacteur van de *Gazette van Gent*. Hij zorgde voor de opbloei van de krant. Ter versterking van de redactie werd in 1855 diens vriend en schrijver Pieter Geiregat (1828-1902) (¹⁴) aangehouden. Willem Rogghé nam met de steun van weduwe Vander Haeghen diens boekhandel over en opende die in 1856. In 1865 verliet hij de drukkerij en de *Gazette van Gent* om zich helemaal te kunnen richten op zijn boekhandel. (Simons, 1984: p. 69)

Eugeen Vander Haeghen die op 5 januari 1853 de leiding van het krantenbedrijf nam, liet redactionele beslissingen meer en meer aan zijn medewerkers over, terwijl hij zelf vooral geboeid was door drukkerstechnieken. Onder hem zou de krant sinds 1855 in plaats van drie, zes edities per week kennen. Ook het formaat werd aangepast en het blad telt nu de meeste inschrijvers van alle Vlaamse dagbladen. Het was vanaf toen het eerste Vlaamse blad dat dagelijks zou verschijnen.

Hij moderniseerde het drukkersbedrijf en zijn zoon Arnold Vander Haeghen zette deze visie verder. Bovendien had Eugeen een voorkeur voor het uitgeven van zeer verzorgde luxeuze boeken en ander artistiek drukwerk. De *Gazette van Gent* nam in de drukkerij niet langer de eerste plaats in.

Arnold Vander Haeghen nam op 1 januari 1905 de druk van de *Gazette van Gent* over en hij verhoogde het prestige ervan. Hij

plaatste geregeld reclameadvertenties in andere bladen.

In 1907 werd de drukkerij getroffen door een staking, omdat men het nieuwe loontarief voorgedragen door de Boekdrukkersbond niet wou aanvaarden. De aanpassing van het tarief en de strijd voor de 9-urendag en de 48-urenweek, zouden de volgende decennia keer op keer onderwerp uitmaken van een harde strijd tussen patroons en tewerkgestelden in de druknijverheid.

Vakverenigingen in de drukkersbranche behoorden tot de eerste en strijdbaarste in hun soort. Hun macht was, in een periode waarin het gedrukte woord vrijwel het belangrijkste communicatiemiddel voor de burgerij uitmaakte, vrij groot. Ze konden het zich immers veroorloven een drukkerij of een dagbladuitgeverij lam te leggen. (Van de Wiele 1989: p. 44)

Na een onderbrekende oorlogsperiode werd de krant op 17 juni 1919 overgenomen door het samenwerkende genootschap "Gazette van Gent", die de redactie en de burelen overbracht naar een drukkerij in de Bloemstraat nr. 42. Vervolgens verhuisde het naar een drukkerij in de Nieuwenbosstraat, waar ook *La Flandre Libérale* (¹⁵) werd uitgegeven van 1874 tot 1974.

De *Gazette van Gent*, die zich tot dan toe strikt neutraal had opgesteld, kreeg van toen af een meer liberaal karakter. De eerste wereldoorlog brak immers het nationaliteitsgevoel ten voordele van het liberale denken dat het klerikalisme met alle kracht bestreed. (De Bleecker, 1999: p. 253)

Met de Duitse bezetting in mei 1940 verdween de *Gazette van Gent* definitief uit de Gentse krantenkiosken. Het laatste drukwerk heeft als nummer 19 en het bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek.

Overzicht van de drukkers, eigenaars en uitgevers van de "Gazette van Gent"

Maximiliaen Graet 1667-1676 (Breidelsteeg, <i>Engel</i> ; stichter van de "Ghendtsche Post-Tijdinghen")
Weduwe Maximiliaen Graet 1677-1682 (Breidelsteeg)
Erfgenamen Maximiliaen Graet 1683-1712 (Breidelsteeg)
broers Michiel en Augustinus Graet 1713-1717 (Korte Geldmunt, <i>Gulden Lelie</i> , later <i>Diamanten Ring</i>)
Augustinus Graet 1717-1720 (Breidelsteeg, <i>Engel</i>)
broers Frans en Dominicus vander Ween 1723-1733 (Koommarkt, <i>Gulden Bijbel</i>)
Dominicus vander Ween 1734-1747 (Veldstraat, <i>Gulden Bijbel</i>)
Pieter-Jan Vereecken 1748-1749 (Korte Munt, verhuist naar Oudenaarde)
Michiel-Pieter de Goesin 1749-1761 (Rechtover de oude Raad, <i>Groene Kruis</i>)
Jan-Thomas Meyer 1761-1771 (Hoogpoort, 't <i>Gekroonde Zweird</i>)
Weduwe Jan-Thomas Meyer 1771-1794 (Hoogpoort, 't <i>Gekroonde Zweird</i>)
Jan-Francis Vander Schueren en Judocus Begyn 1794-1804 (Graslei)
Francis-Jacobus Bogaert-De Clerq 1804-1826 (Onderstraat, <i>Serpent</i>)
Désiré-Jan Vanderhaeghen 1827-1850 (Onderstraat 21, Veldstraat)
Weduwe Désiré-Jan Vanderhaeghen 1850-1852 (Veldstraat)

Eugeen Vanderhaeghen 1853-1880
(Veldstraat 66 / Bureel der Gazette van Gent)

Weduwe Eugeen Vanderhaeghen 1880-1904
(Veldstraat 60)

Arnold Vander Haeghen 1905-1942
(Veldstraat 60)

Andere drukwerken van drukkerij Vander Haeghen

Uit het enorme aantal drukwerken van de familie Vander Haeghen is het moeilijk een representatieve keuze te maken. Ze hebben immers ook in het Frans, het Italiaans en het Engels gedrukt.

Behalve de *Gazette van Gent* waren nog drie belangrijke publicaties aan de drukkerij Vander Haeghen verbonden, namelijk de *Wegwijzer der Stad Gent*, *Bibliographie gantoise* en *Bibliotheca belgica*. De twee laatstgenoemde zijn de grote bibliografische werken van Ferdinand Vander Haeghen, die op 19 april 1869 werd benoemd tot hoofdbibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek van Gent.

Zodra die werken in de wereld bekend waren, gaf het aanleiding tot wetenschappelijke briefwisseling en gesprekken, tot artikels in tijdschriften, en niet alleen in België en Nederland. We kunnen die informatiebronnen raadplegen in de handschriftenleeszaal (¹⁶) van de Universiteitsbibliotheek.

Vermeldenswaardig is het feit dat deze Gentse bibliograaf een tot dan toe nog nooit gebruikte vorm voor een bibliografie heeft aangenomen: *de fichevorm*. (Plechtige Herdenking, p. 43)

Zijn werk heeft ook de grondslag gevormd voor het unieke en nog steeds aangroeiende fonds Gentenaars gewijd aan de drukwerken die te Gent en over Gent verschenen zijn.

In 1890 richtte hij een oproep tot de Vlaamse adellijke families om hun familiearchieven

op de bibliotheek te deponeren voor klassering en betere bewaring. Al die informatie heeft hij geklasseerd onder de naam "Vliegende Bladen", zoals hij de vlugschriften, prenten, brochures, plakaten en volksprenten noemde die kwamen aangevlogen.

De Wegwijzer der Stad Gent

De *Wegwijzer der Stad Gent*, oorspronkelijk Almanak genoemd, verscheen voor het eerst in 1770, nadat de boekdrukker Philippe Griblet hiervoor octrooi had gekregen op 26 oktober 1769. In 1802 kwam de uitgave in het bezit van de eigenaar van de *Gazette van Gent*, Francies-Jacobus Bogaert. (De Herdt, 1989: p.89)

Sinds 1827 waren diens drukkerij en drukwerk in handen van de familie Vander Haeghen. Deze drukkerij verhuisde naar de Veldstraat in 1841. Er bestaat een afbeelding van de eerste *Wegwijzer der Stad Gent* die gedrukt werd in de Veldstraat in 1842.

De *Wegwijzer der Stad Gent* kan als dé handelsgids en hét inlichtingenboek van het 18de, 19de en begin 20ste-eeuwse Gent beschouwd worden: namen en adressen van verenigingen, genootschappen, fabrieken, geestelijken, abdijen en kloosters, lijsten van de markten, de standplaatsen en het vertrek van de diligences⁽¹⁷⁾ werden opgenomen. Verder zijn er nog commentaren bij processen, levens van politici en kunstenaars, enz. te vinden.

De Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)

In 1858 nam Ferdinand Vander Haeghen, broer van Eugène Vander Haeghen, met één slag plaats in de wereld van de bibliografen. Zijn publicatie van de zes delen *Bibliographie Gantoise*, waaraan in juli 1869 een zevende deel, de indices, werd toegevoegd, omvatten alle drukwerken van drukkerijen te Gent.

De zuiver bibliografische beschrijvingen werden omlind met allerlei bibliografische en geschiedkundige notities, die in menig geval van belang zijn voor de drukgeschiedenis van de Nederlanden en die uitmunten door hun oorspronkelijkheid.

Aan het vijfde deel heeft hij vier volksprenten toegevoegd: "Gentse Ommegangk", "Seven wyven....",⁽¹⁸⁾ "Twee nieuwaarswensen van nachtwakers" en "Leurders".

De Bibliotheca Belgica

De *Bibliotheca Belgica* is een historisch-biografisch werk, in 1879 opgezet door Ferdinand Vander Haeghen. In 1964 en 1979 werd dit verdienstelijke werk heruitgegeven.

De *Bibliotheca Belgica* biedt een beschrijving van alle bekende drukwerken in de Zuidelijke Nederlanden van de 15de tot de 17de eeuw. Oorspronkelijk liet Ferdinand Vander Haeghen deze informatie publiceren op losse bladen, zodat de lezer alles kon ordenen volgens een eigen indeling. Aangezien het werk na Vander Haeghen nog werd verdergezet door andere auteurs en het te omvangrijk werd, is het nadien uitgegeven in gebonden delen, waarin alle onderwerpen alfabetisch werden gerangschikt.

De *Bibliotheca Belgica* beschikte over speciale stellen lettertypen. Heel het apparaat werd opgeëist door de Duitsers gedurende de Tweede Wereldoorlog. (Plechtige herdenking F. Vander Haeghen, p. 43)

Beknopt overzicht van de evolutie van de drukunst

De techniek van het drukken met gegraveerde houtblokken en met losse letters werd niet voor het eerst in Europa uitgevonden. Het procédé om in reliëf uitgesneden beelden en lettertekens over te drukken was reeds in Egypte in de 6de eeuw gekend. In China en Japan werd vanaf de 8de eeuw op papier, textiel en leder gedrukt. Vanaf de 11de eeuw

vermenigvuldigde China zijn schrift in hout, tin en ceramiek. Vanaf de eerste helft van de 14de eeuw ontstonden in Korea de eerste drukkerijen met koperen typen. (Lebeer, 1927: p 34)

De Chinezen drukten boeken die per bladzijde in hout waren gesneden. Tegelijkertijd werden in de 12de eeuw in Duitsland tekeningen op hout gesneden. In de eerste helft van de 15de eeuw kwam men tot de eerste vormen van *xylografie*.⁽¹⁹⁾

Het principe van het drukken in hoogrelief (hoogdruk, houtsnede) en laag reliëf (laagdruk, kopergravure) ontwikkelde zich in Europa tussen 1400 en 1435 en kende vooral via de productie van fel gegeerde devotieprenten (volksprenten) een snel en groot succes. Ook de opkomst van de papiernijverheid schiep ideale omstandigheden voor deze eerste vorm van de druktechniek. Vermits geen persen bestonden, werd de afdruk verkregen door over het blok heen en weer te wrijven met een soort prop of borstel van paardenhaar en leer.

In het tweede kwart van de 15de eeuw was het afdrukken van prenten en blokboeken⁽²⁰⁾ reeds goed verspreid, toen één of meerdere personen eraan dachten met individuele letters teksten te gaan drukken.

Lang heeft men gestreden over de vraag wie de uitvinder van de moderne boekdrukkunst was. Tussen 1452 en 1455 drukte Johannes Gensfleisch von Hofe zum Gutenberg uit Mainz tweehonderd exemplaren van een Latijnse bijbel. Hiermee wordt hij vaak aangezien als de uitvinder van de *typografie*, het drukken met losse, in metaal gegoten en herbruikbare letters, en als eerste drukker van een grotere oplage. Hij liet tevens de eerste goed bruikbare drukpers construeren. (Denys, s.a.: p.10)

Gutenbergs uitvinding van de typografie kwam op een geschikt moment, want in de

14de en de 15de eeuw nam de geletterdheid in brede kring toe. De opkomende steden, de universiteiten, Renaissance en Humanisme zorgden voor een ruimer lezerspubliek. Ook de fabricage van papier was vanaf de 14de eeuw in Europa voldoende ingeburgerd om op bevredigende wijze het probleem van de grondstof op te lossen, dit in tegenstelling tot perkament dat zeldzaam en zeer duur was.

Typografie en houtsnede zijn *hoogdruk-procédés* die van dezelfde drukpers gebruik maken. Met hoogdruk worden de grafische werkwijzen aangeduid waarbij de af te drukken gedeelten hoger liggen dan de niet drukende delen. Om een houtsnede te maken worden de partijen die in druk wit moeten blijven in een gladgeschuurde plank langshout⁽²¹⁾ met messen, beitels en gutsen weggesneden.

In het begin vormde de boekproductie verreweg het grootste deel van de drukkersactiviteiten. Zodoende wordt de typografie, het schrijven door het afdrukken van beelden en letters, ook boekdrukkunst genoemd. (Van der Linden, 1979: p. 81)

Dirk Martens van Aalst was de man die de boekdrukkunst in België invoerde in het jaar 1473. In Oost-Vlaanderen waren er op het einde van de 15de eeuw alleen te Aalst, Gent en Oudenaarde boekdrukkerijen. (Siffer, s.a.: p.23, 27)

Gent heeft in de 15de eeuw twee drukkerijen gekend, die van Arend De Keyser en die van zijn weduwe. In de 16de eeuw was Pieter de Keyser, niet de opvolger van Arend, werkzaam in Gent. Hij had zich gevestigd aan het Veerleplein. Andere voorname boekdrukkers en letterstekers waren G. Van Salenson, G. Manilius⁽²²⁾ en H. Van den Keere.

In grote trekken stelt men vast dat het drukkers- en boekhandelscentrum te Gent vanaf het begin van de 16de eeuw tot aan het einde van de 18de eeuw zich concentreerde rond

het Veerleplein. Dat was begrijpelijk, want in het Gravenkasteel zetelde de Raad van Vlaanderen. Deze was de voornaamste opdrachtgever van veel drukwerken en de grootste afnemer van papierbenodigdheden. (Machiels, 1975: p. 5)

In de 16de eeuw bezat Gent verscheidene drukkerswerkplaatsen, meestal door eigen stadsbewoners beheerd, maar het was te Antwerpen, de internationale handelsmetro-pool, dat nagenoeg de helft van de drukkers-uitgevers en boekhandelaars, in onze streken bekend, hun beroep hebben uitgeoefend.

Ongetwijfeld is de bekendste onder hen Christoffel Plantin uit Tours, die honderden uitgaven produceerde. De boekhouding van zijn drukkerij en het merendeel van de documenten in het Museum Plantin-Moretus bewaard, bevatten onschatbare inlichtingen over de werking van een drukkerij-boekhandel in de 16de eeuw en over de reglementen waaraan de drukkers in die tijd waren gebonden.

Sinds 1521 dienden de drukkers hun publicaties aan de geestelijke goedkeuring (approbatie) voor te leggen. Ze werden zowel beschermd als gecontroleerd door de wereldlijke overheid: deze kende hun octrooien toe, die hun de wettelijke toegang tot het beroep verleenden, en privilegiën waarbij ze het alleenrecht verkregen onuitgegeven werken te publiceren of de toelating een bepaald boek heruit te geven. Van 1570 tot 1576 werd Plantin door Filips II belast met een onderzoek naar de bekwaamheid van de drukkers in de Nederlanden. (Rouzet, 1975: p. 8)

In de 17de eeuw waren Maximiliaen Graet en J. Van den Kerchove de voornaamste boek-drukkers en letterstekers van Gent. In de 18de eeuw waren dat M. de Goesin, D. vander Ween, J. Meyer en J. Begyn. In de 19de eeuw waren dat de huizen Vanderhaeghen, Vander Schelden en Snoeck. (Siffer p. 41)

In de 19de eeuw was in Gent op het gebied van de drukkunst een heropleving vast te stellen; zowel het aantal drukkers als het gedrukte neemt toe in omvang. Onze kennis van de 19de eeuwse boekenproductie te Gent is wel, wegens het onvolledig statistisch materiaal, erg gebrekkig (vergeten wij niet dat de *Bibliographie gantoise* slechts tot rond 1860 gaat). Niemand kan precies zeggen hoeveel boeken er in de tweede helft van deze eeuw gedrukt werden, noch welke de belangrijkste zijn.

Welke waren nu in het kort de voornaamste factoren die een invloed uitgeoefend hebben op de heropbloei van de drukkunst in deze periode. Op de eerste plaats de industriële revolutie die het mogelijk maakte met nieuwe technieken snel en veel te drukken. Op de tweede plaats de Universiteit. Vanaf haar oprichting in 1816 heeft deze instelling talloze opdrachten aan de Gentse drukkers gegeven. Wij denken niet zozeer aan de publicaties door haar zelf uitgegeven, maar vooral aan het aantal thesissen en handboeken. (Machiels, 1975: p.85)

Ook de betekenis van de Koninklijke Vlaamse Academie mag niet vergeten worden. Bepaalde drukkers hadden zich gespecialiseerd in dergelijk werk en de titel drukker van de Universiteit of van de Academie was erg begeerd. Een andere factor was de aangroei van het aantal wetenschappelijke, pseudo-wetenschappelijke en culturele verenigingen. Nog nooit telde Gent zoveel sociëteiten. Elk van hen wenste een blad, een tijdschrift, een tentoonstellingscatalogus, enz.

De volkstelling van 1896 heeft uitgewezen dat België toen 1341 typografische drukkerijen kende, 18 drukkerijen die werkten met chromolithografie, 199 drukkerijen die lithografie toepasten, 4 die muziekwerken drukten en 4 die reeds experimenteerden met fototypes. De drukkerij Vander Haeghen behoorde

tot de eerste groep. (Liebrecht, 1923-1924: deel 6, p. 100)

Naast de vele drukwerken kan de onderzoeker van de Gentse drukkerijen ook een beroep doen op een reeks documenten (brieven, verslagen, archiefstukken en dergelijke meer) die door Ferdinand Vander Haeghen in een veertigtal mappen gerangschikt werden per drukker. Informatie over drukkerij Vander Haeghen is hier zoek, net zoals in de "Vliegende Bladen" die heel wat materiaal over andere 19de-eeuwse drukkers bevatten.

Techniek, vormgeving en functie van de drukpers

Inventarisnummer: V.G. 93-176

Functie: afdrukken van drukvormen in hoogdruk.

Hoogte: 203 cm.

Breedte: 130 cm.

Lengte: 166 cm.

Datering: 18de eeuw (volgens de fiche maar hier is geen bewijs van).

Herkomst: drukkerij Vander Haeghen.

Slechte materiële toestand door actieve houtworm.

Beschrijving: drukpers bestaande uit twee dikke verticale balken met inkepingen, bevestigd op twee liggende balken. De verticale balken zijn aan de bovenkant verbonden door een horizontale balk. Hierop een rechthoekig metalen bordje met de tekst "Gazet van Gent" in witte letters. Onder deze dwarsbalk een tweede balk, die op en neer kan worden geschoven. Door de tweede balk een ronde staaf met schroefdraad. Om deze schroef een ring waaraan een metalen staaf met een houten handvat. Onder aan de schroef een dikke metalen plaat, deze plaat is door middel van een metalen constructie verbonden met de schroef. Het uiteinde van de schroef oefent op een punt druk uit op de plaat. Tussen de verticale balken is horizontaal een houten blad bevestigd. Dit blad rust op een houten constructie, die met vier poten

op de grond rust. Op deze constructie twee metalen staven, hierin zit het blad vast. Het blad heeft aan beide zijden een soort handvat, waardoor een touw gespannen is. Dit touw zit vast aan een katrol onder de houten constructie. Deze katrol is verbonden met een draaiend handvat. Op het blad een houten bak, waar een houten raam aan vastzit met scharnieren.

De drukpers is een apparaat waarmee drukwerk en grafiek vervaardigd worden. Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen staande (hand)persen, waarin ieder te bedrukken vlak afzonderlijk moet worden ingevoerd, en mechanische persen, waarin de papiervellen automatisch onder de pers worden doorgevoerd.

Het drukken in hoogdruk gebeurde aanvankelijk met de degelpers of vlakke pers. Zij bestaat uit een platte tafel die men perssteen noemt. Op die tafel legde men de vormen, die dan manueel met een veerkrachtige of elastische rol van inkt werden voorzien. Aan de ene kant van deze tafel is een plaat vastgemaakt, dat men het drukkord noemt, waarop men het papier legde, na het eerst bevochtigd te hebben. Op het papier en het drukkord legde men een stuk laken of kasjmier, timpaan genoemd, dat openingen had voor de druk. Het timpaan belette het papier te scheuren en het bedekte de delen die niet bedrukt mochten worden.

Het drukkord met het papier werd nu op de perssteen gelegd. Met behulp van een handhaaf schoof men perssteen, vorm en drukkord onder de pers. Aan het tegenovergestelde einde van het drukkord, maar nog aan dezelfde tafel, zijn twee opgaande standers vastgemaakt, verbonden door een dwarsstuk. Door dit dwarshout gaat een schroef die, door de beweging van een hendel, naar beneden drukt. Het uiteinde van de schroef is voorzien van een plank of een bord, de degel. (Guibertus, 1908: p. 54)

Aangezien papier manueel tussen de degel en de drukvorm moest gelegd worden, was het rendement van de oplagen laag. Men verkreeg ongeveer driehonderd vellen per uur. (DeBens, 1997: p. 196)

Vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst tot het einde van de 18de eeuw werd uitsluitend zo een handpers gebruikt. (Schuitemaker & Ronner, 1912)

Tot ca. 1800 breidde het lezerspubliek zich nauwelijks uit zodat de drukkers weinig behoefte hadden aan snellere en betere productiemiddelen. De industriële revolutie bracht hierin verandering: gaandeweg werden bredere lagen van de bevolking, zoals de middenstand en geschoolde arbeiders, geletterd. Er was een groeiende vraag naar meer en goedkoper drukwerk, zodat mechanisatie het antwoord moest brengen. Het typografisch gebeuren van de 19de eeuw had echter niet het boek, maar de opbloeiende dagbladers als belangrijkste onderwerp. (Denys, 1989: p. 36)

De volgende stap in de mechanisering van het drukken, was de ontwikkeling van de mechanische cilinderpers, waarbij het papier tussen een vlakke vorm en een cilinder loopt. Het rendement van deze pers bedroeg ongeveer vijfduizend vellen per uur.

In het midden van de 19de eeuw werd de rotatiepers uitgevonden; voortaan was ook de vorm waarover het papier rolde cilindervormig. De snelheid van deze drukpers zorgde voor een nog grotere oplage. (De Bens, 1997: p. 197)

De tentoongestelde houten handpers⁽³¹⁾ heeft in de tweede helft van de 19de eeuw dienst gedaan voor de *Gazette van Gent*, maar aangezien drukkerij Vander Haeghen in die tijd reeds gemechaniseerde drukpersen gebruikte, lijkt het mij waarschijnlijk dat deze handpers alleen nog voor klein werk, zoals aanplak-schriften en proeven werd gebruikt.

Korte samenvatting als museumtekst:

Vanaf het ontstaan van de boekdrukkunst werden houten drukpersen gebruikt voor het drukken van letters, boeken en volksprenten. Tot in de 18de eeuw werden uitsluitend dergelijke handpersen gebruikt. Dit exemplaar werd gebruikt voor hoogdruk, waarmee de grafische werkwijzen worden aangeduid waarbij de af te drukken gedeelten hoger liggen dan de niet drukkende delen. Na de mechanisering van de druktechnieken deed het louter dienst voor klein drukwerk zoals pamfletten, volksprenten, proeven, enz. Deze houten drukpers werd gebruikt door de befaamde drukkersfamilie Vander Haeghen die in de 19de eeuw het privilege had verkregen om de *Gazette van Gent* te drukken. Dit dagblad was de eerste krant van Vlaanderen die teruggaat tot 1667. Met de Duitse bezetting in mei 1940 verdween de *Gazette van Gent* definitief uit de Gentse krantenkiosken.

Techniek, vormgeving en functie van de houtsnede

Voorbeeld: inventarisnummer: V.G. 26-655

Voorwerp: cliché (negatiefplaat) naar houtblok.

Beschrijving: 20 afbeeldingen van een kaartspel met vermelding Gand Deporre⁽³²⁾ (34,5 x 28,5 cm).

Gelijkenis met inventarisnummer VG 26-841: een houtsnede met twintig afbeeldingen (4 rijen van 5) van speelkaarten: koningen met scepters, vrouwen met bloemen, boeren met bijlen. Op de kaarten van de vrouw staat "Deporre te Gend" (37 x 30 cm).

Gelijkenis met inventarisnummer V.G. 26-642: een houtsnede met twintig afbeeldingen van kaartspelfiguren met toevoeging van naam (34,5 x 29,5 cm) en bijgevoegde zwarte afdruk van ca. 1970.

Gelijkenis met inventarisnummer V.G. 26-645: een houtsnede met 24 afbeeldingen van

speelkaartfiguren: koningen, dames en boeren in dubbelbeeld (35 x 30 cm).

(Cat. Tent., 1974. *Gentse Drukwerken uit de verzamelingen van het Gentse Museum voor Volkskunde*, 20 juli tot 1 sept. 1974. Gent: Museum voor Volkskunde)

Vooraleer een antwoord te kunnen geven op de drievoudige vraag: wanneer, waar en hoe ontstond de houtsnijkunst, moet men overeengekomen zijn over de betekenis die men hecht aan "een houtsnede". Men kan immers denken aan een blok waarop men een beeld in reliëf heeft uitgesneden, of aan de afdruk verkregen met behulp van dat blok. (Lebeer, 1927: p.33)

De techniek om vormen in reliëf uit te snijden en het procédé van hoogdruk bestonden vóór de 14de eeuw in West-Europa. Het werd aangewend om vormen te drukken in zegels, tegels, banden van boeken, perkamenten bladen en om figuren op fijne stoffen over te brengen. De houtsnede was oorspronkelijk enkel een middel om beelden tegen voordelige prijzen aan het volk te brengen. (Lebeer, 1927: p. 44)

De houtsnede was niet geboren uit een drang naar kunst, het ontstond als een bescheiden en noodzakelijk middel om aan godsdienstige, sociale en educatieve behoeften te voldoen. Vlaanderen mag zich bij de vooraanstaande gewesten rekenen waar houtsnijkunst als kunstvak met veel luister werd beoefend. Het was geen uitvinding in de enge zin van het woord, maar het werd stilaan overal en bijna tegelijkertijd in West-Europa als een logisch uitvloeisel van een reeds bestaande techniek uitgeoefend.

De oorsprong van de volksprent ligt in de religieuze kunst. De oudst bekende gedateerde houtsnede, van 1418, stelt een Madonna voor met vier heiligen. (Meertens, 1963: p.82)

Men hing deze prenten aan de wand en in het bijzonder boven de schoorsteenmantel, immers het middelpunt van het huis, waar ze als amulet dienst deden tegen ziekte, dood, bliksemingslag, brand en de duivel. De 15de-eeuwse volksprenten zijn allen zonder uitzondering van godsdienstige aard. Eerst later ontstonden daarnaast ook profane volksprenten met afbeeldingen die ontleend waren aan de wereldlijke literatuur zoals onder andere aan de volksboeken van Tijn Uilenspiegel (VG.26-631).

De oudste zijn uitsluitend in zwart afgedrukt, maar al in het begin van de 16de eeuw brengt men daarin nuanceringen aan, terwijl nog later de volksprent bij voorkeur met grove kleuren, al dan niet met de hand, beschilderd werd. Aanvankelijk schijnt men slechts van één blok, waarin men ook de tekst sneed, gebruik te hebben gemaakt. In Vlaanderen werd dit procédé nog tot in het begin van de 18de eeuw toegepast. In Holland daarentegen werkte men nog, sinds het midden van de 17de eeuw, uitsluitend met gescheiden blokken: een voor de plaat en een voor de tekst. (Meertens, 1963: p.82)

De oudste prenten die we kennen, uit de 15de eeuw, waren weliswaar bestemd voor een uitgebreid publiek, maar de meeste ervan staan op een hoog artistiek niveau. Ook in de latere eeuwen vinden we trouwens prenten van hoog artistiek gehalte, waarvan sommige door bekende kunstenaars gesigneerd zijn. De Meyer legt er dan ook de nadruk op dat het woord volk, in de samenstelling *volksprent*, op de bestemming van de prent duidt en niet op het al dan niet populaire of artistieke gehalte van de uitvoering of de inhoud. (De Meyer, 1962: p. 13)

Als het criterium van hogere kunst en volkskunst bepaald wordt door de bestemming, dan moeten de *Zonnebloemen* van Van Gogh, die als massaproduct in de handel worden gebracht, dus ook tot de volkskunst worden gerekend. Ik kan mij indenken dat De Meyer op dit punt hier niet verder ingaat.

maar ik wil het toch signaleren als een van de punten die een nadere overweging zouden verdienen.

De schrijver De Meyer heeft zijn onderwerp beperkt tot de volksprent die op de handpers werd gedrukt en eventueel met de hand werd gekleurd. De industrieel gereproduceerde prenten, die in de tweede helft van de 19de eeuw opkwamen, heeft hij buiten beschouwing gelaten, hoewel deze evengoed volksprenten zijn.

De Meyer heeft alle prenten die hem onder ogen zijn gekomen, systematisch geordend naar de onderwerpen. Hij komt daarbij, in het derde en laatste deel over iconografie, tot een indeling in godsdienstige, historische, allegorische, satirische, literaire, didactische en documentaire onderwerpen.

Men zou zich afzonderlijke studies kunnen indenken over bijvoorbeeld de heiligenverering in de volks- en kinderprent, het volksgehoof, het sprookje, het sociaal-economisch en het emblematisch karakter van de volksprent, de volks- en kinderprent als bijdrage tot de kennis van de mode en de volksdrachten, (25) de invloed van de middeleeuwen, de Franse, Duitse en Engelse letterkunde op de volks- en kinderprent, de kinderprent in dienst van de opvoeding. Dit zijn maar enkele voorbeelden. De volksprent en de kinderprent behoren tot de volkskunst. Er is nauwelijks een andere uiting van de volkskunst te noemen die zo een grote omvang heeft gehad. Deze uitingen van volkskunst zijn natuurlijk voor onze kennis van het volksleven zelf, waarvan ze de weerslag geven, een belangrijke bron. Ze bieden inzicht in oude gebruiken, de levensloop en het huiselijk leven.

De nagelaten handschriften van drukkers en boekverkopers van Gent bewijzen dat in de 17de eeuw in Gent reeds een drukke handel in allerlei prenten bestond. (Cat. Tent., Van Bost, 1996: p. 7)

De meeste drukkerijen hadden het wel lastig zich staande houden, omdat de uitgave van boeken een kostelijke onderneming was en het drukken van boeken maar traag gebeurde. Men wierp zich dus op het soort populair drukwerk, dat geen zware arbeidskosten met zich meebracht, dat met een minimum aan papier op de markt kon gebracht worden en dat bij Jan en alleman ingang vond, gezien de kleine kostprijs.

In de 19de eeuw was Turnhout (26) in de provincie Antwerpen, het centrum van de Vlaamse volksprentindustrie. Het gebruik van het machinaal vervaardigde papier in de jaren veertig van die eeuw, luidde het verval van de traditionele kinderprent in. De verandering van de houtsnede door lithografie had niet het beoogde resultaat. De volksprent ontleende haar bekoorlijkheid immers juist aan haar primitiviteit.

Na de Tweede Wereldoorlog was er voor de verkoop van losse prenten hoegenaamd geen belangstelling meer. De beeldroman heeft de volks- en kinderprent volkomen verdrongen. (Meertens, 1963: p. 8-4)

In het volkskundemuseum te Gent zijn vierendertig houtblokken bewaard, die in vorige eeuwen gediend hebben voor het drukken van volksprenten, speelkaarten, nieuwjaarwensen en een Driekoningenkroon. Deze verzameling is bekend onder de naam: het Fonds Vanderhaeghen, (27) omdat zij afkomstig is van de Gentse drukkersfamilie Vander Haeghen die deze houtblokken omstreeks 1865 verkocht heeft aan het Gentse stadsbestuur. (Vander Haeghen, deel 5, 1865: p. 472)

Voor welke uitgever die blokken werden gesneden, is niet met zekerheid te achterhalen. Ze waren het bezit van de familie Vander Haeghen maar aangezien drukkers hun werken ook uitwisselden en overerfden, bestaat de mogelijkheid dat verschillende drukkers ze hebben gebruikt.

Het is mogelijk, maar geheel niet zeker, dat de vroegere eigenaars van de *Gazette van Gent* ook eigenaars geweest zijn van de bewaarde houtblokken. Namen als deze van Judocus Begyn en Michiel de Goesin, drukkers die talrijke volksboeken, almanakken en Driekoningenbrieven hebben uitgegeven, maken deze veronderstelling zeer aannemelijk. (De Meyer, 1962: p. 158)

Er is slechts een enkele originele prent bewaard, gedrukt met één van de houtblokken van het Fonds Vanderhaeghen en dan nog zonder naam of drukkersadres. De broosheid van het materiaal waaruit de prenten en houtblokken werden vervaardigd, is er de oorzaak van dat van die van vóór het midden van de 18de eeuw er maar weinig bewaard zijn gebleven.

Kort nadat deze blokken in het bezit gekomen waren van de stad Gent, werden dan ook gauw enkele afdrukken van gemaakt. Een bijna compleet stel van deze afdrukken bevindt zich in de collectie Waller van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Naast het Fonds Vanderhaeghen werden er zeker nog andere volksprenten in Gent gedrukt en verkocht, maar het grootste aantal blijkt verdwenen en niemand heeft tot hertoe getracht een iconografie op te stellen in verband met de Gentse prenten met al de gegevens die nog in handschriften, nota's of drukwerken genoteerd of vermeld worden.

Enkel Ferdinand Vander Haeghen heeft in zijn *Bibliographie gantoise* al de hem bekende drukken opgetekend. We vermoeden dat zich hieronder een aantal titels bevinden die ons een volksprent aanduiden. In zijn standaardwerk heeft Ferdinand Vander Haeghen enkel de drukken behandeld hem bekend vóór 1865. Nadien zijn er nog veel prenten gedrukt en we hopen dat in de komende jaren de Gentse iconografie meer en beter bestudeerd en bekend wordt.

Besluit

Om een relatie te leggen tussen enerzijds de wisselvalligheid en de op- en neergang van de drukkerij Vander Haeghen en anderzijds de economische en sociale fluctuaties te Gent, geloof ik dat de tijd daarvoor nog niet gekomen is. Onvoldoende archivalisch onderzoek, de voornaamste zwakte van mijn overzicht, kan een synthese niet goedmaken. Wel probeer ik een verband te zoeken tussen de boekdrukkerij en de talrijke overheidsinstellingen in de vorm van ordonnanties.

Ik heb eveneens gepoogd een algemene bibliografie van regelmatig gebruikte werken aan te bieden, maar deze lijst werd uiterst beknopt gehouden want overdaad schaadt. Vele bibliografische referenties brengen niet altijd iets bij, want heel dikwijls wordt steeds hetzelfde hernomen.

BIBLIOGRAFIE

Antheunis, G. et al. *Focus op Fotografie. Fotografie te Gent van 1839 tot 1940*. Gent, Miat, 1987.

Capiteyn, André e.a. *Museum Arnold vander Haeghen: Het Chineses salon*. Gent, Stad Gent, Dienst Culturele Zaken, 1991.

Capiteyn, André (red.). *Interbellum in Gent*. Gent, Stadsarchief, 1995.

Cat. Tent. *Tentoonstelling van het Boek*. Gent 2-31 juli 1904. Gent, Vander Haeghen, E. 1904

Cat. Tent. *Gentse Drukwerken uit de verzamelingen van het Gentse Museum voor Volkskunde*. 20 juli tot 1 sept. 1974. Gent, Museum voor Volkskunde, 1974.

Cat. Tent., Van Bost, Frans. *Gentse volksprenten 17e en 20e eeuw*. Gent 20 juli-1 december 1996. Gent, 1996.

De Bens, Els. *De pers in België, het verhaal van de Belgische dagbladpers. Gisteren, vandaag en morgen*. Tielt, Lannoo, 1997.

De Bleecker, Marcel (red.). *Binnen de poorten van Gent*. Gent, 1999.

De Herdt, R. *Het Museum Arnold Vander Haeghen*. Gent. Stadsarchief, 1989.

De Meyer, Maurits. *De Volks- en Kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen/Amsterdam, Standaard Boekhandel, 1962.

Denys, L. *Over letters, boeken en prenten*. Antwerpen. Plantin-Moretus, 1989.

De Smedt, F. *Uit de geschiedenis van de pers. Korte gegevens over het algemeen, het nationaal en het Gent's dagbladwezen*. Gent. Algemene Belgische persbond, 1951.

[Geiregat, P.] *Historiek der "Gazette van Gent"*. Gent, 1899. (Uittreksel van de "Gazette van Gent" van 2 januari 1899; in brochurevorm heruitgegeven onder de titel: *Geschiedenis der "Gazette van Gent"* in 1905 en 1906) Gent: Arnold Vander Haeghen.

Guibertus, M. *Merkwaardige uitvindingen Deel 1. Het papier, de boek- en steendrukkunst*. Oostakker: Beroepsschool Glorieux, 1908.

Lebeer, Louis. *De Vlaamse houtsnede*. St. Baafs-Brugge, Excelsior, 1927.

Liebrecht, Henri (red.). *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*. 6 delen. Brussel. Musée du livre, 1923-1924.

Machiels, J. *De Boekdrukkunst te Gent*. In: *Gent, Drieëndertig jaar kunst en cultuur*. Deel 2. Gent. Snoeck-Ducaju & zoon, 1975.

Machiels, J. *De boekdrukkunst te Gent tot 1560*. In: *Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap*. Deel 7. Gent: Universiteit Gent, 1994.

Meertens, P.J. *De volks- en kinderprent*. *Volkskunde*. 64e jaargang (1963), nummer 2: pp.81-87.

Ollivier, H. (red.). *Met licht geschreven. Foto's uit een eeuw dagelijks leven*. Gent: Bijdragen Museum van de Vlaamse Strijd nr. 12, 1994.

Plechtige Herdenking Ferdinand Vander Haeghen, gewezen hoofdbibliotheecaris van de Gentse Universiteitsbibliotheek, bij de vijftigste verjaring van zijn overlijden 12 december 1963. Gent, RUG, 1965.

Rogghé, Willem. *Gedenksbladen*. Gent. J. Vuylsteke, 1898.

Rouzet, Anne. *16e eeuwse drukkers in onze provincies*. Brussel. Koninklijke bibliotheek Albert I, 1975.

Siffer, A. *S.a. Schrijven en drukken: beknopt geschiedkundig overzicht* in Cat. Tent., 1904. Tentoonstelling van het Boek, Gent 2-31 juli 1904. Gent, Vander Haeghen, E.

Simons, Ludo. *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel 1 (van 2): de 19 de eeuw*. s.l., Tielt/Wesep, Lannoo, 1984.

Stevens, Roger. *De fotogravure. Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*. 1989, Deel 26: pp.43-53.

Stroobants, A. *Onder de pers. Berichten uit de Dendermondse drukkerswereld*. Dendermonde. De Hauwere-Huau, 1993.

Vander Haeghen, Ferdinand. *Bibliographie Gantoise: recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)*. 7 delen. Gent. Eugeen Vander Haeghen, 1858-1869.

Van der Linden, Fons. *De grafische technieken*. Schoten/De Bilt, Cantecler, 1979.

Van de Wiele, Johan. Gentse drukkers en drukkerijen. *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, 1989. Deel 25: pp. 3-21.

Voordeckers, E. *Een dubbelganger van de Gazette van Gent in 1795*. Overdruk uit Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Gent, 1963.

Voordeckers, E. *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*. Leuven/Parijs, Nauwelaerts, 1964.

NOTEN

1. De naam Vander Haeghen wordt soms ook "Vanderhaeghen" gespeld.
2. Deze twee mappen met brieven zijn bewaard onder het nummer HS 3340.
3. Désiré-Jean Vander Haeghen was hiervan erelid.
4. Zij was de dochter van geneesheer E. Hulin. (Plechtige Herdenking, 1963: p.61)
5. Hij was één van de eersten die een auto in hun bezit hadden. Hij was rijk en bezat zelfs vier auto's. Er zijn postkaarten van zijn garage gemaakt.
6. Arnold en zijn oom Hyacinthe Vander Haeghen waren stichtende leden van de Gentse afdeling. Ze waren de eerste Gentse persfotografen. Zij konden hun werk nog wel niet afdrucken met behulp van de drukpers. De eerste fotograaf van Gent werd pas in het jaar 1924 opgericht door Van Uffelen. (Stevens, 1989: p.53)
7. Het woord "gazette" komt van het "gazetta" of de naam van het muntstuk dat in Venetië als betaalmiddel diende voor een berichtenblad. (De Smedt, 1951: p.15)
8. Op 1 januari 1867, de tweehonderdste verjaardag van het blad, werd door D.J. Vanderhaeghen een nadruk van dat oude nummer gemaakt in fotolithografie.
9. Het Comité was net als de stichter van de dubbelganger van de "Gazette", voorstander van de Franse republiek. Slechts de echte "Gazette" vermeldt de voortdurende Franse opeisingen van voedingswaren, kleren, metalen, paarden en wagens, enz., waardoor de stad onophoudelijk werd geteisterd.
10. Gazette van Gend. Algemeen Staetkundig en Aenkondigingsblad.
11. Gazette van Gend en van de provincie Oost-Vlaenderen. Algemeen Staetkundig- en Aenkondigingsblad.
12. De houten drukpers van het Huis van Alijn vertoont een metalen plaat met de inscriptie "Gazette van Gent". Het is mogelijk dat deze drukpers sinds dat jaar werd gebruikt.
13. Deze man leefde van 1804 tot 1859. Hij was een Gentse stadsarchivaris en befaamd gelegenheidslichter die zich inzet voor de Vlaamse onvoedingsstrijd.
14. Hij zou zogezegd de *Geschiedenis der Gazette van Gent* hebben geschreven, maar dat is niet zeker aangezien dat boek in 1905 verscheen en hij reeds in 1902 was gestorven.
15. Het archief van dit dagblad bevindt zich in het Rijksarchief te Beveren. In het Liberaal Archief te Gent zijn handschriften erover bewaard, met betrekking op Vander Haeghen.

16. Er zijn meer dan twintig tischebakken met handschriften van en voor Ferdinand Vander Haeghen. Er zijn ook twee mappen terug te vinden met brieven van en naar de familie Vander Haeghen. Die mappen zijn geklasseerd onder het nummer HS 3340.
17. De diligence is het vroeger geregeld tussen twee plaatsen rijdend rijtuig voor personen- en postvervoer.
18. Deze volksprent is te koop in het Huis van Alijn. Andere prenten die we er kunnen kopen zijn: Sint Anna (Afb.16), Drie Koningen (Afb.17), Sint-Rochus (Afb.18), "Boerenkermis" (Afb.19) en "Misère de la gairre" (Afb.20).
19. Xylografie betekent het drukken met houten lettertekens of platen. Vandaar geldt het als synoniem voor houtsnijkunst en xylograaf voor houtsnijder.
20. Een blokboek is een boek samengesteld uit houtsneden die afbeeldingen en/of tekst bevatten en die met de blanco achterkant tegen elkaar worden geplakt en ingebonden.
21. Langshout is hout dat in de lengterichting uit de boomstam is gezaagd, gebruikt bij de houtsnede. Hout van vruchtbomen als kerselaar, appelaar en vooral perelaar komen in aanmerking.
22. Hij drukte de eerste muzieknoten van Gent.
23. In het MIAT bevindt zich een gelijkaardige houten handdrukkers. Deze vertoont een bleau-degel. Het is afkomstig uit de 18de eeuw en het was in het bezit van de "Gazette van Gent". Deze drukpers is in bruikleen van het Volkskunde Museum van Gent.
24. In 1795 komt Jacques De Porre voor het eerst voor in de Wegwijzer der Stad Gent als fabrikant van speelkaarten.
25. Houtblok met inventarisnummer VG. 26-623 vertoont acht afbeeldingen van bedelaars en muzikanten in klederdracht van omstreeks 1600.
26. Omstreeks 1815 begint de activiteit van de uitgever P.J. Brepols, in 1833 die van de firma Glenisson & Van Genechten, het jaar daarop die van de firma Wellens en Delhuyenne.
27. Een beknopte beschrijving van het Fonds Vanderhaeghen vinden we terug in de tentoonstellingscatalogus van "Gentse volksprenten", Van Bost, 1996: pp.10-12.

EEN STUDIE OVER HARMONIES EN FANFARES IN VLAANDEREN

Liesbeth DE MAEYER

Voorwoord

Begin november 2000 begon ik met bergen moed aan de opdracht die professor Deneckere ons, de eerste kandidatuurstudenten, gegeven had in het kader van de Oefeningen Nieuwste Tijden. Die opdracht hield in dat ieder van ons een stamboom van de eigen familie moest opstellen. Achteraf moesten we dan een bepaald aspect van de familiegeschiedenis extra belichten en in een breder kader plaatsen. Voor het tweede luik van de opdracht koos ik harmonies en fanfares. Dit aspect was duidelijk aanwezig in mijn familie. Van in het begin viel het mij op dat er bitter weinig informatie te vinden was over het door mij gekozen thema. Toch wisten enkele mensen mij op diverse wijzen te helpen. Hierbij denk ik vooral aan Lydia Daelemans, Louisa Van Praet, Juliaan Maerevoet, Eric Tourné en het personeel van de muziekacademie van Bornem. Tevens wil ik natuurlijk ook Prof. Dr. Gita Deneckere en drs. Christophe Verbruggen bedanken voor hun raadgevingen en verhelderende colleges. Bij de feedback van deze oefening bleek dat ik de opdracht iets te ruim had opgevat. Ze sloot onvoldoende aan bij de eigen familie, maar professor Deneckere had een ander idee: waarom dit geheel niet publiceren?

Inleiding

In het straatbeeld van deze tijd worden wij nog nauwelijks geconfronteerd met een lange stoet muzikanten. Men spreekt nog zelden over "de mannen van 't muziek". Toch waren harmonies en fanfares enkele decennia geleden nog wekelijkse kost; vooral op zondag

kon men lange muziekmakende stoeten aanschouwen. Vandaag is het slechts een stukje vergane glorie. De maatschappij is immers razendsnel veranderd.

Deze amateuristische muziekverenigingen worden al sinds hun ontstaan onderschat door de professionele muziekwereld. Zij worden immers beschouwd als volks en onprofessioneel, hoewel ze een van de belangrijkste cultuurvormen waren voor het gewone volk. Verder zal ik uitweiden over de invloed van de amateuristische muziekverenigingen op het culturele en maatschappelijke leven.

Het verschil tussen een harmonie en een fanfare ligt voornamelijk in de instrumentatie.⁽¹⁾ In een harmonie vinden we houtblazers, koperblazers en slagwerk. De fanfare bestaat uit koperblazers, slagwerk en ook een groep saxofonen, hoewel die eigenlijk tot de groep van de houtblazers behoren. Ook het aantal muzikanten verschilt.

Hieronder volgt de specifieke samenstelling van beide muziekgroepen.

De volgende lijsten leren ons dat het aantal muzikanten in de fanfare zeer variabel kan zijn. Dit kan gaan van 20 tot 100 mensen.⁽²⁾ In een harmonie is dit minder het geval. Daar ligt het aantal muzikanten tussen 50 en 60.⁽³⁾ In beide gevallen moet men er rekening mee houden dat bepaalde instrumenten uit het huidige instrumentarium verdwenen zijn omdat deze instrumenten bijna niet meer bespeeld worden. De cornet is bijvoorbeeld in vele harmonies en fanfares vervangen door de trompet.

Fanfare (4)		Harmonie (6)	
<u>Zacht koper</u>		<u>Zacht koper</u>	
Kleine bugel mi-bémol	1 tot 2	Bugels	3
Bugel solo si-bémol	3 tot 5	Baritons	2
Bugel 1e	3 tot 5	Tuba's	2
Bugel 2e	2 tot 3	Bombardons	3
Bugel 3e	2 tot 3	Contrabas	1
Bariton 1e	1 tot 2		
Bariton 2e	1 tot 2	<u>Helder koper</u>	
Tuba 1e	1 tot 2	Trompetten	2
Tuba 2e	3 tot 4	Trombones	4
Bombardon mi-bémol	1 tot 2		
Bombardon si-bémol	1 tot 2	<u>Houtblazers</u>	
		Fluiten	3
<u>Helder koper</u>		Hobo's en Engelse hoorn	3
Trompet si-bémol 1e	1 tot 3	Fagotten	2
Trompet si-bémol 2e	1 tot 2	Klarinetten	17
Trompet mi-bémol	1	Saxofonen	5
Trombone 1e	1 tot 2		
Trombone 2e	1 tot 2	<u>Slagwerk</u>	
Trombone 3e	1 tot 2	Pauken, Grote Trom, Bekkens,	
		Kleine Trom	4
<u>Saxofonen</u>			
Saxofoon sopraan	1 tot 2	<u>Halfslachtig koper</u>	
Saxofoon alt	1 tot 2	Cornets	3
Saxofoon tenor	1 tot 2	Hoorns	4
Saxofoon bariton	1		
<u>Slagwerk</u>			
Pauken	1		
Grote trom	1		
Kleine trom	1		
Bekkens	1		
Triangel	1		
<u>Halfslachtig koper</u>			
Cornet solo	1		
Cornet 1e	1 tot 3		
Cornet 2e	2		
Hoorn 1e	1 tot 2		
Hoorn 2e	1 tot 2		

Ontstaan

Het ontstaan van deze cultuurvorm voor het volk hangt sterk af van de periode. Dikwijls is het onduidelijk wanneer en onder welke omstandigheden de amateuristische muziekgroepen ontstaan zijn omdat de eerste bronnen van deze organisaties verdwenen zijn of omdat ze gewoon geen melding maken van de ontstaansredenen.

Wel kan gesteld worden dat de Franse revolutie van groot belang is geweest voor harmonies en fanfares, hoewel er op dat moment geen sprake was van een onderscheid tussen harmonies en fanfares en men dus beter kan spreken over amateuristische muziekgroepen. Het onderscheid is er pas gekomen na de uitvinding van het ventiel en technische verbeteringen aan blaasinstrumenten zodat men een duidelijk onderscheid kon maken tussen houtblazers en koperblazers.

Het nieuwe socio-culturele klimaat vanaf het einde van de 18e eeuw propageerde de idee van het liberalisme en plaatste de burgerij hierbij centraal. (*) Die burgerij zocht naar bevestiging van haar macht en overwicht in het openbare leven, maar trachtte tegelijkertijd ook de levensstijl van de adel over te nemen. In het kader van deze nieuwe tijdsgeest ontstonden dan uiteindelijk de amateuristische muziekverenigingen, in de beginfase enkel samengesteld uit rijken van de maatschappij. De burgerij trachtte immers haar positie in de maatschappij te versterken en bevestigen. Zij deed dit door het muziekgenre van de adel over te nemen maar tegelijkertijd wilde ze laten zien dat zij een vooraanstaande positie bekleedde in de gemeenschap.

Een andere verklaring voor het ontstaan kan gezocht worden in de afschaffing van de gilden ten tijde van de Franse Revolutie. Die gilden hadden dikwijls een eigen muziekkorps. Nu deze corporaties verdwenen gingen de muzikanten zich op amateuristische basis verenigen. (7)

Het verval van de rederijderskamers in de 19e eeuw kan in bepaalde gevallen ook het ontstaan van amateuristische muziekverenigingen betekenen. Deze rederijderskamers hielden zich hoofdzakelijk bezig met poëzie en toneel, maar ook met muziek. Door het verval gingen de rederijders op zoek naar een nieuwe manier om hun muzikaal talent te uiten: de muziekkorpsen. De reglementen van de muziekkorpsen vertonen opvallend veel gelijkenissen met deze van de rederijderskamers (zoals bijvoorbeeld het boetesysteem). Ze bezaten overigens ongeveer dezelfde structuur, stonden in dienst van geestelijke en wereldlijke instellingen en de leden van de rederijderskamers waren allen afkomstig uit de toplaag van de maatschappij zoals dit in de beginfase van de harmonies en fanfares ook zo was.

Over de invloed van militaire muziekkorpsen zijn er twee stellingen. Enerzijds houdt men het op een beperkte invloed, waarbij de rondtrekkende militaire muziekkorpsen een inspiratiebron betekenden voor de plaatselijke muzikanten, vooral wat betreft het repertoire. Dit kan inderdaad de aanwezigheid van militaire marsmuziek in de repertoria verklaren. (*)

Anderzijds is er de stelling dat de militaire muziekkorpsen een rechtstreekse rol hebben gespeeld in het ontstaan van de muziekkorpsen: militairen die in het leger instonden voor het aanmoedigen van de soldaten door middel van muziek, gingen na de militaire campagnes op zoek naar mensen om samen mee te musiceren. Dit mondde dan uit in de oprichting van een echte muziekvereniging. (*)

De amateuristische muziekkorpsen zijn in bepaalde gevallen ontstaan uit koren en toneelgezelschappen. Deze hadden immers nood aan muzikale begeleiding bij hun opvoeringen en deden daarbij een beroep op de plaatselijke muzikanten. Dit zou geleid hebben tot het ontstaan van volwaardige harmonies en fanfares.

Dit zijn de belangrijkste ontstaanswijzen van de eerste amateuristische muziekmaatschappijen. Natuurlijk zijn er steeds uitzonderingen op de regel en waren er korpsen die reeds vroeger opgericht waren of die een andere ontstaanswijze hadden. Doorheen de eeuwen zijn er natuurlijk nog talrijke muziekmaatschappijen opgericht. Dat kan steeds weer in verband gebracht worden met een wisselend socio-cultureel klimaat, bijvoorbeeld de oprichting van korpsen verbonden aan grote fabrieken.

Verdere evolutie van harmonies en fanfares

Vanaf 1830 zien we een doorbraak van het aantal harmonies en fanfares, dat zich verder uitbreidt zich verder uit in de jaren 1860-1880. De verklaring hiervoor kan gezocht worden in verschillende aspecten van de veranderende maatschappij.

De stelling dat men muziekkorpsen oprichtte om te kunnen deelnemen aan de grote muziekwedstrijd ter ere van 50 jaar onafhankelijk België, lijkt mij slechts in weinig gevallen te kunnen opgaan. ⁽¹⁰⁾ Het is volgens mij weinig logisch dat men voor deze gelegenheid een hele vereniging gaat oprichten. Dit vraagt immers een forse (financiële) inspanning.

Waarschijnlijker is de hypothese dat het een modeverschijnsel was dat elk dorp een eigen muziekkorps had. Het bezorgde een dorp immers prestige.

Nog een andere oorzaak van de explosieve groei van muziekverenigingen is de schoolstrijd. Door het conflict tussen liberalen en katholieken gaat zich een politisering van het amateuristische muziekleven voltrekken. In vele gevallen ziet men dat de katholieken uit de bestaande verenigingen stappen om een eigen, katholieke vereniging op te richten. De eerstgenoemde vereniging werd dan

min of meer gedwongen een liberale koers te varen. ⁽¹¹⁾

De opkomst van de socialistische partij op het einde van de 19e eeuw zorgde ook voor een uitbreiding van het aantal korpsen. De socialistische ideologie wilde immers het lot van de arbeider verbeteren niet alleen op de werkvloer maar ook daarbuiten. Op cultureel vlak zorgde dit voor het tot stand komen van toneelkringen, harmonies en fanfares samengesteld uit arbeiders. Uiteraard ontwikkelden deze organisaties zich in eerste instantie in de industriële centra in ons land, in Vlaanderen dan vooral in Gent en Antwerpen. Deze muziekverenigingen hadden als belangrijkste doel het verspreiden van het socialistische ideeëngoed. ⁽¹²⁾

Ook binnen bedrijven werden amateuristische muziekverenigingen opgericht. Zij waren meestal ook samengesteld uit arbeiders maar hadden een heel ander doel dan in het vorige geval: hier dienden ze om het prestige van het bedrijf te verhogen. Bovendien had de werkgever hierdoor een greep op het leven van zijn werkmensen na de werkuren. ⁽¹³⁾

Na deze steile opgang van amateuristische muziekverenigingen zorgde de eerste wereldoorlog voor een ommekeer. Voor feest en vreugde was er nu geen plaats meer in de maatschappij. Vele mannen, dus ook leden van de muziekkorpsen, werden opgeroepen om te gaan strijden voor het vaderland. Daarbij komt dat de Duitse bezetter de organisatie van muzikale optochten verbood en dikwijls ook de instrumenten in beslag nam en de lokalen vernietigde.

Toch zorgde Wereldoorlog I slechts voor een kort interval. In de jaren '20 zien we dat de harmonies en fanfares uit het dal klimmen. Toch wordt het peil van de vooroorlogse jaren nooit meer bereikt. Uiteindelijk zullen deze jaren de laatste glorieperiode van de

De Koninklijke Harmonie St.-Cecilio van Hamme, gesticht in 1777.

amateuristische muziekverenigingen betekenen. Het is duidelijk dat deze laatste heropleving te danken was aan de overwinningssfeer. Ook al was iedereen, zelfs de overwinnaars, zwaar gehavend uit de oorlog gekomen, toch was er na vier lange jaren terug plaats voor plezier. De verenigingen die onder deze noemer vallen, zijn dikwijls ook te herkennen aan hun benaming die een eerder pacifistische bijklank heeft, bijvoorbeeld "De Toekomst" uit Olen, opgericht in december 1918.

Steeds meer harmonies en fanfares kregen een politiek karakter. Een belangrijk gegeven in deze evolutie is de invoering van het algemeen stemrecht voor mannen. Hierdoor wist de socialistische partij zich om te vormen tot een sterk front gesteund door veel arbeiders. Dit alles had ook zijn invloed op het culturele leven van de lagere klassen. Het aantal muziekkorpsen met een socialistische inslag kende een opgang. Natuurlijk was een belangrijke taak van deze korpsen het propa-

geren van de socialistische ideologie.

Ook andere politieke strekkingen gingen muziekverenigingen oprichten. Zo zien we een uitbreiding van het aantal liberaal en katholiek gerichte korpsen en de oprichting van enkele communistische fanfares en harmonies.

Aan het begin van de 20e eeuw dook een nieuw fenomeen op in de wereld van muziekverenigingen: de supportersharmonies. Ze werden opgericht in de schoot van sportverenigingen en moesten zorgen voor de aanmoediging van de atleten, vooral wielrenners en voetballers. Na de eerste wereldoorlog breidde dit soort zich verder uit.

De economische crisis zorgde voor een volgende klap voor de amateuristische muziekverenigingen. Opnieuw neemt het aantal af. Het is ook in deze periode dat een eerste mentaliteitsverandering waar te nemen is bij de muzikanten. We zien een zekere nalatigheid

Harmonie "Concordia et Amicitia" uit Bornem voor hun repetitielokaal in café "De Roos".

en onverschilligheid. Dit kan te maken hebben met de langzame verspreiding van nieuwe ontspanningsmogelijkheden, zoals sportverenigingen.

De muziekwereld is de crisis nog niet te boven en er volgt opnieuw een zware tegenslag: Wereldoorlog II. Ook nu was het de muzikanten verboden bijeen te komen. Vele verenigingen zagen hun bezittingen, lokalen en ook leden verloren gaan.

Waar na de Eerste Wereldoorlog een heropleving had plaatsgevonden, was dit deze keer niet het geval. De publieke belangstelling daalde. Er was de opkomst van radio en televisie en de verspreiding van muziek via deze kanalen. (14) Dit alles leidde tot fusies. Die zorgden dan weer voor problemen binnen de korpsen zelf door de onderlinge concurrentie tussen de leden. Door de verminderde interesse komen muziekkorpsen minder op straat: ze gaan zich concentreren op tornooi-

en en festivals. Deze worden georganiseerd ter ondersteuning van de muzikanten. Het is een soort competitie waarbij de korpsen zijn onderverdeeld in verschillende categorieën waarin ze kunnen klimmen en dalen.

Het is pas vele jaren na de 2e Wereldoorlog dat de aanwezigheid van vrouwen in harmonies en fanfares volledig aanvaard is. Door een dalend ledenaantal was men immers genoodzaakt ze aan te nemen. Vele jonge vrouwen vinden ook hun plaats in de majorettenafdeling van de muziekkorpsen. Ze dienen dan eerder als showelement. (15)

Stilaan gaat men ook het belang van een zekere jeugdpolitiek inzien. Jongeren worden gerecriteerd via scholen en jeugdbewegingen. Ook ouders worden overtuigd van het opvoedend karakter van muziek maken.

Vandaag de dag wordt aangenomen dat het hele harmonie- en fanfaregebeuren bijna vol-

ledig uitgestorven is. Het is inderdaad zo dat nieuwe en jonge krachten voor muziekkorpsen moeilijk te vinden zijn. Jongeren gaan liever naar de muziekschool. Daar worden ze immers begeleid door professionele muzikanten en ze is meer afgestemd op de jongeren. Toch spreken sommigen over een heropflakking van het amateuristische muziekgebeuren. Een van deze mensen is Walter Boeykens, specialist ter zake: "Geen sprake van verdwijnen. Ik denk integendeel. Goed, 20, 25 jaar geleden was er, althans hier in Vlaanderen, een zekere terugloop omdat de televisie een grote opgang maakte. Veel maatschappijen zijn daar het slachtoffer van geworden. Maar nu gaat het weer prima: in België zijn er zo'n 1300 korpsen waarvan 1000 in Vlaanderen". (16)

Mede om een verjonging in het amateuristische muziekgebeuren door te voeren, werd in de tweede helft van de 20e eeuw een nieuw soort muziekvereniging opgericht: de brassband. Deze ontstond in Engeland in de 2e helft van de 19e eeuw in de schoot van grote industriële ondernemingen. Men trachtte met dit initiatief de publieke belangstelling aan te wakkeren. De brassband bestaat enkel uit koperblazers, maar de soorten instrumenten zijn beperkt waardoor de groep ook minder leden telt (slechts 27). Het repertoire is meer aangepast aan de hedendaagse muziek (o.a. de popmuziek).

Organisatie (17)

In de beginfase van de amateuristische muziekverenigingen kwam men op de ledenlijst enkel de top van de maatschappij, waaronder rijke middenstanders en ondernemers, tegen. Pas in de 2e helft van de 19e eeuw was er sprake van een druppelsgewijze democratisering van het amateuristische muziekgebeuren. Stilaan vindt men ook arbeiders terug in fanfares en harmonies. Dit gebeurt voornamelijk onder invloed van de socialistische ideologie. Toch is het merkwaardig dat de muzikanten, die in vele gevallen toch nog

afkomstig waren uit de meer gegoede klassen van de maatschappij, tot enkele decennia geleden een zeker statussymbool verkregen. Het spelen in een fanfare of harmonie was immers ook een bewijs van goed burgerlijk gedrag. (18)

Zoals reeds gezegd was het vooral de burgerij die overging tot de oprichting van muziekverenigingen als bevestiging van hun gelijkwaardige positie in de gemeenschap ten opzichte van de adel na de Franse revolutie. Doordat ze nauw betrokken waren bij de oprichting, gingen ze achteraf in het bestuur van deze vereniging ook een belangrijke positie innemen. Vaak traden ze op als ereleden om financiële steun te bieden. Voor de rijke mecenassen betekende dit niet noodzakelijk een aderlating, maar eerder een investering. Wanneer men zulke verenigingen onder zijn hoede had betekende dit immers een toename van prestige. Dit gegeven vinden we ook nog terug na de democratisering van het amateuristische muziekleven. Ook dan nog spelen de rijke investeerders een vooraanstaande rol. Later merkt men ook dat herbergiers een positie als erelid krijgen. Dit is vrij gemakkelijk te verklaren. Ook voor hen betekende dit een investering. De muzikanten hadden natuurlijk een repetitielokaal nodig. De herbergier kon hen dit in vele gevallen aanbieden. In ruil daarvoor moesten de muzikanten drank consumeren in de herberg voor tijdens en na de repetitie. Een ander voordeel voor de herbergier was dat hij kon rekenen op extra cliënteel, bijvoorbeeld toeschouwers, en af en toe een concertje.

Na Wereldoorlog I veranderde het statuut van erelid lichtelijk. Iedereen die niet meer in staat was te spelen, in vele gevallen door de ouderdom, werd tot erelid benoemd. Hun functie was dan vooral het goede voorbeeld te geven aan de jongere muzikanten. In de jaren dertig werden de ereleden als bron van inkomsten minder van belang. Amateuristische muziekverenigingen konden vanaf dan

immers rekenen op subsidies van de overheid of overkoepelende organisaties.

Naast de ereleden had men natuurlijk ook de muzikanten. Zij moesten ook zorgen voor een financiële bijdrage. Dit manifesteerde zich onder de vorm van een maandelijkse bijdrage, die veel minder groot was dan die van de ereleden. Ze verschilde van vereniging tot vereniging. In elke muziekvereniging was er een streng boetesysteem. Dit verraadt de invloed van de militaire muziekkorpsen. Dit systeem was enkel van toepassing op de muzikanten. Ze konden beboet worden voor allerlei dingen die ons vrij banaal lijken, zoals vloeken, de dirigent niet met "chef" aanspreken, niet naar de repetitie komen, dronkenschap tijdens en zelfs buiten de repetities en concerten. Na de Eerste Wereldoorlog zien we een versoepeling en later zelfs een afschaffing van het boetesysteem. De muzikanten kregen zelfs inspraak in de samenstelling van het bestuur. Later, toen de belangstelling van de muzikanten daalde, voerde men zelfs een systeem in van vergoeding voor de muzikanten.

Bij de muzikanten hoorde ook een dirigent of beter een muziekmeester. Hij had meer te zeggen dan een gewone muzikant. Ze moesten hem immers aanspreken met "chef". Hij bepaalde hoogstpersoonlijk het repertoire en moest de orde onder de muzikanten trachten te handhaven. Hij mocht muzikanten corrigeren en materiaal aankopen, weliswaar na instemming van het bestuur.

Tot slot was er natuurlijk ook het bestuur. Meestal konden in dit bestuur de hoven genoemde ereleden aangetroffen worden. Het bestuur hield zich bezig met aankopen, lidgelden, boetes... Zij hadden werkelijk alles te zeggen, zodat er in feite geen sprake was van een democratisch bestuur binnen de vereniging. Later evolueert dit en krijgen de muzikanten, zoals reeds vermeld, inspraak in de samenstelling van het bestuur.

Wat is de rol van de vrouw in dit sociaal gebeuren? Eigenlijk is deze tot enkele decennia geleden heel beperkt gebleven. Zij werden noch als muzikant noch als bestuurslid toegelaten. Zij werden in feite eigenlijk ingeschakeld om koffie of eten te maken tijdens festiviteiten, georganiseerd door de korpsen zelf, bijvoorbeeld mosselbestijnen of bals.

Activiteiten van de muziekverenigingen

De muziekverenigingen hadden in hoofdzaak drie functies. De inhoud van deze functies is door de jaren heen sterk gewijzigd.

Ten eerste is er de propagandistische functie. Muziekverenigingen werden ingezet om op lokaal vlak officiële festiviteiten op te luisteren, zoals bijvoorbeeld de nationale feestdag. In ruil voor hun optreden kregen zij subsidies van de staat. Ze konden niet alleen rekenen op steun van de staat, maar ook de overkoepelende organisaties voorzagen financieel. Zij deden dit natuurlijk niet zomaar. Harmonies en fanfares werden gebruikt om politieke ideeën te propageren. Dit aspect kwam vooral op de voorgrond bij muziekkorpsen die gesticht waren in de schoot van politieke groeperingen. Voor de katholieke korpsen betekende dit dat zij bij kerkelijke feestelijkheden, zoals feestdagen en de inwijding van kerkelijke ambten, moesten zorgen voor sfeermuziek.

Na de Franse revolutie werden de muziekkorpsen gebruikt als propagandamiddel voor de nieuwe burgerlijke idealen. Met de oprichting van de staat België werden ze meteen ook ingezet om het nationalisme aan te wakkeren. Muziek moest immers een soort samenhangsgevoel bewerkstelligen tussen alle inwoners van de Belgische staat. Harmonies en fanfares hadden ook een sociale functie. Onder de muzikanten heerste een groot samenhangsgevoel. Dit zorgde ervoor dat bij huwelijken of begrafenissen

Enkele partituren als illustratiemateriaal bij het hoofdstuk over het repertoire marsen.

CLAIRONS **DERNIER SALUT - LAATSTE GROET - LAST POST** Honore HENDRIX

Energico *Allegro Vivace* *Andante*

Andante *pp*

BRABANÇONNE (en en sardine). *Tacet* VAN CAMPENHOUT
arr. J. PHILLIPS

AUX CHAMPS - TEN VELDE. arr. J. PHILLIPS

AUX CHAMPS (pour les marches funebres). TEN VELDE (voor rouwmarc) arr. J. PHILLIPS

van één van de leden alle muzikanten van de partij waren om dit hele gebeuren op te luisteren. (2) Het lidmaatschap van een muziekvereniging betekende in de eerste plaats een uitbreiding van eigen sociale contacten. De communicatie tussen de muzikanten onderling en tussen muzikanten en bestuur moest vlot verlopen voor een optimale werking van het geheel.

Ten slotte kan men stellen dat de belangrijkste functie van de amateuristische muziekverenigingen de culturele functie is. Men trachtte zowel muzikanten als publiek een soort cultureel bewustzijn aan te kweken. Dit was inderdaad nodig in die tijden van culturele leemte voor het gewone volk. De be-

perkte tijd die nog overbleef na het harde laboure werd opgevlod door kermissen en festiviteiten. Men mag zich dit alles natuurlijk niet te rooskleurig voorstellen. Kermissen kwamen, en komen nog steeds, een tweetal keer per jaar voor in het dorp en de festiviteiten zijn ook vrij beperkt tot katholieke en nationale feestdagen. Men kan wel stellen dat de harmonies en fanfares vrijwel de belangrijkste vorm van culturele beleving waren tot enkele decennia geleden. Het was vooral de muzikant die zich cultureel ontwikkelde. Hij kwam in contact met de grote muzikanten en componisten en in bepaalde gevallen waagde hij zich zelfs aan het componeren van stukken.

Uit deze drie aspecten kan men afleiden dat het amateuristische muziekgebeuren tot de jaren 1950-60 een belangrijke rol speelde in het dorpsleven. Het zorgde voor vertier in het zware leven. In het hedendaagse culturele en sociale leven is de positie van muziekkorpsen bijna volledig verdrongen door nieuwe vormen van culturele beleving en een vernieuwde sociale instelling van de mens.

Door de daling van de publieke belangstelling is de aandacht meer verschoven naar de concerten en toernooien. Zij werden reeds georganiseerd vanaf 1870, maar groeiden slechts decennia later uit tot het belangrijkste doel van harmonies en fanfares. Hierbij staan verschillende korpsen tegenover elkaar. De beste verenigingen spelen in de ere-afdeling, de minst goede in de derde afdeling. Jarenlang werd er een onderscheid gemaakt tussen landelijke en stedelijke korpsen. Dit merkte men ook duidelijk aan het prijzengeld: de steden kregen meer. Bij een overwinning op zulke concours werd er een ware triomftocht gehouden in het dorp met aansluitend een feest voor de muzikanten. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg dit hele toernooien festivalgebeuren een meer internationaal karakter. Later viel ook het onderscheid tussen landelijke en stedelijke korpsen weg doordat het aantal sterk terugviel. Het is in deze vorm dat we vandaag de dag de harmonies en fanfares bijna uitsluitend terugvinden.

Het repertoireum

Een uitgebreid repertoireum was van uitermate groot belang voor een muziekvereniging. Voor elke gelegenheid die hierboven beschreven werd, moest immers een toepasselijk muziekstuk naar voren gebracht worden. De degelijkheid van het repertoireum speelde zelfs een grotere rol in de beoordeling van een korps dan de kwaliteit van de uitvoering. Het betekende immers een grotere culturele interesse.

Voor de eerste amateurkorpsen waren er geen specifieke muziekstukken beschikbaar. Men

had wel de marsen die overgenomen werden van de militaire korpsen. In de grote groep van marsen kunnen we vier verschillende soorten onderscheiden: de langzame mars, de gewone mars of "pas ordinaire", de snelle mars of "pas r double" en de "marche d'attaque" of "pas de charge".⁽²⁰⁾ Deze marsen zorgden altijd wel voor een lichte, aangename sfeer met veel dynamiek.

Omdat het repertoire voor de korpsen enorm beperkt was, zagen de kapelmeesters van de maatschappijen zich genoodzaakt om opera's en stukken voor symfonieorkesten te bewerken tot ze geschikt waren om gespeeld te worden door blaaskorpsen. Vaak werd aan deze muziekstukken dan ook een persoonlijke tint gegeven. De stukken die het meest in trek waren bij de kapelmeesters waren die van wereldberoemde componisten als Beethoven, Rossini, Mozart, Verdi en Offenbach.⁽²¹⁾ Later werd de transcriptie van opera's en stukken voor symfonieorkesten niet meer geduld op concerten en toernooien en mocht er enkel muziek gespeeld worden die specifiek gecomponeerd was voor blaaskorpsen.

Kapelmeesters waagden zich dikwijls aan een eigen compositie. Deze werken waren vaak van niet al te hoogstaande kwaliteit. Toch bezorgde het een eigen karakter aan de korpsen. Het had ook prestige als men als muziekmaatschappij een eigen mars had.

Een derde soort muziekstukken in het repertoire was de iets luchtigere muziek, namelijk de dansmuziek als wals, polka... Deze dansen behoorden meestal tot de toenmalige populaire muziek en moesten voor sfeer zorgen op festiviteiten.

Vanaf het begin van de 19e eeuw vinden we ook nationale hymnen, zoals de Brabanconne, terug. Dit valt te verklaren door de ideeën van de Romantiek en daaropvolgende stichting van nationale staten. Nog later dui-

Het Vrije België

2^e Tenor.

Stapmarsch
G. Feermans

Hoe ra, hoe ra, hoe ra, wij zingen ons des blij-
 den i vader land is rij. Waar zijn de tyden heenge- ga- gen Dat
 ons zoet bo- dem werd ver kraacht; ons dier- ons land werd uit- ge- ro-
 gen door u ne vreemde heersche macht; Waar { ... die lyjd vol
 rampspoed en el- len- de be- paand met moed en roe- ve- ry-
 gen, die uwe con- stitutie- bet- ut vol trouw en eere- ry- vol in-
 ry; - Nimm aan het hoort- ons des blij- den. Weesland ons volk met lieue-
 moed met lieue- moed. Aan d' o- ver- weld gaas van den Koo- x-
 be standt door voers ons af en goet ons af en goet. { goet hoor af en goet.
 Vre- een- gen wij dit raemij- stij- der van on- ze jongens
 aan het front. - Waar- er ont- bo- ring- het- lee- ly- der De Ko- ning-
 aan hem- rij- de- stand- -

ken de Vlaamse liederen op. In het begin werden deze laatste nog verboden door de Franstalige hogere klassen omdat het, volgens hen, politiek gerichte liederen waren.

Vanaf het midden van de 19e eeuw is er sprake van een vernieuwing op het gebied van het repertoire. Er ontwikkelt zich een ware interesse voor de muziek van fanfares en harmonies langs de kant van de componisten. De Belg Paul Gilson heeft hierin een belangrijk aandeel. Niet alleen componeerde hij een aantal beroemde stukken specifiek voor amateuristische muziekkorpsen, hij schreef ook een handleiding tot het componeren van muziekstukken.

Zijn werken omvatten veel bewerkingen van opera's en daarnaast ook veel zelfgecomponeerde stukken. In totaal heeft hij ongeveer 76 stukken gecreëerd. Hij had vele leerlingen en sommigen van hen groeiden uit tot meesters in het componeren van muziekstukken. (22)

Na de Tweede Wereldoorlog zien we een duidelijke verjonging van de muziek. Men gaat moderne amusementsmuziek spelen: jazz, filmmuziek en hits uit de populaire muziek. Deze verjonging is te verklaren door de crisis waarmee de amateuristische muziekkorpsen te kampen hebben. Men trachtte zo nieuwe en jongere muzikanten aan te trekken en ook een jonger publiek aan te spreken. Het is wel te begrijpen dat de oudere generaties in de muziekkorpsen daar helemaal niet mee gediend waren. (23) Zij wilden het prestige van de groep zo hoog mogelijk houden en een popularisatie tegengaan. Er was als het ware sprake van een generatieconflict binnen de amateuristische muziek.

Besluit

Fanfares en harmonies zijn door de eeuwen heen steeds beschouwd geweest als het zwakke broertje in de muziekwereld. Ze werden als amateuristisch beschouwd. In dit geval krijgt dit woord wel een negatieve connotatie. Deze bewering lijkt echter totaal onterecht. Hun rol in het culturele leven was zeer belangrijk. Zij wisten de muziek van de hogere klassen dichter bij het volk te brengen. Ook uit de interne organisatie blijkt dat er geen sprake is van onprofessionaliteit. Inderdaad, de muzikanten waren en zijn geen beroepsmensen, maar toch slaagden zij erin om een repertoire te spelen dat wijst op een grote professionaliteit. Zij waren ook aan strenge regels gebonden (later was men genoodzaakt deze regels te versoepelen). Het boetesysteem moest zorgen voor een grote controle en discipline binnen de groep.

Men kan het volkse karakter van deze verenigingen inderdaad niet verloochenen: velen van hen werden immers opgericht naar aanleiding van de verburgerlijking van de maatschappij na de Franse revolutie of in de schoot van socialistische verenigingen. Fanfares en harmonies waren er toch voor de lagere klassen in tijden van culturele armoede.

Met deze tekst wil ik in de eerste plaats een breed kader schetsen voor het onderzoek naar harmonies en fanfares. Ik leg vooral de nadruk op het woord "breed". Mijn intentie was om van alle aspecten die het amateuristische muziekleven omvatten een beeld te creëren. Het is volgens mij noodzakelijk om dit facet van het Vlaamse volksleven degelijk te onderzoeken en het belang ervan voor de maatschappij in te zien.

NOTEN

1. VERMANDER (A.), *Volksmuziekkunst in harmonies en fanfares*. Poperinge, Uitgeverij Sansen, 1959, p. 14.
2. Fanfare, in: *Algemene Muziekencyclopedie*, III. Haarlem, de Haan, 1980, p. 175.
3. Harmonieorkest, in: *Algemene Muziekencyclopedie*, IV. Haarlem, De Haan, 1981, p. 174.
4. Fanfare, in: *Algemene Muziekencyclopedie*, op. cit., p. 175.
5. VERMANDER (A.), op. cit., pp. 18-19.
6. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), *Harmonies, fanfares en brassbands in de provincie Antwerpen*. Gent, Snoeck-Ducaju & Zoon, s.d., p. 21.
7. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., pp. 21-22.
8. OLIVIER. "Een andere kijk op...Harmonies, fanfares en brassbands: ontstaansgeschiedenis", *Bourlonkse*, s.d., p. 55.
9. DE HAAS (F.). "Het zalige genoegen van samen muziek maken", *Knack*, 12.04.1989, p. 108.
10. *Harmonies en fanfares in 150 jaar België*. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1980, pp. 61-62.
11. OLIVIER, op. cit., p. 54.
12. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., p. 33.
13. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., p. 34.
14. CLAUS (L.). "Fanfares en harmonieën in Vlaanderen : van straat naar de concertzaal", *Het Volk*, 28.02.86/s.p., 3.
15. DE HAAS (F.), op. cit., p.104.
16. DE HAAS (F.), op. cit., p.109.
17. Voor de ruime structuur van dit onderdeel:
VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., pp.25, 36-38.
Harmonies en fanfares in 150 jaar België. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1980, p.61-62.
18. *Harmonies en fanfares in 150 jaar België*, op. cit., p.61
19. OLIVIER, op. cit., pp. 55-56.
20. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., p. 137.
21. *Harmonies en fanfares in 150 jaar België*, op. cit., p. 55.
22. PIETERS (F.), *Ook zij schreven voor blaasorkest*. Wormerveer, Molenaar Edition, 1996, pp. 75-78.
23. VERMOTE (G.) en BAETEN (G.), op. cit., p. 141.

ZOEKEN EN ZANTEN

KERKELIJK ASIELRECHT IN DE ACHTTIENDE EEUW

Paul HUYS

In "Oost-Vlaamse Zanten" (1998/4, blz. 282-283) schreef Willy L. Braekman over een geval van asielrecht te Gent in 1676, met vermelding van ook een later (Antwerps) voorbeeld uit 1716. De auteur wijst op de "schaarse (archief)-gegevens", met impliciet de vraag of – en hoelang – het kerkelijk asielrecht nog effectief werd toegepast. Zijn vaststelling: "In de vroege achttiende eeuw worden nog gevallen gesignaleerd" lijkt erop te wijzen dat het gebruik toen al vrij zeldzaam was geworden.

Eigen archiefonderzoek (betreffende het tweede kwart van de achttiende eeuw) leidt ons evenwel tot de conclusie dat het asielrecht (1) toen nog courant werd toegepast, zij het uiteraard met inachtneming van de juridische beperkingen (2) waaraan het gaandeweg onderworpen was geraakt. Maar daarover in onze nabeschouwingen iets meer.

Ziehier enkele voorbeelden van kerkelijk asielrecht, aangetroffen in diverse dossiers uit het Archief van de Geheime Raad in Brussel (3) gedurende de laatste vijftien jaar (1725-1740) van de regering van Karel VI, de vader van de ons beter bekende Keizerin Maria Theresia. Vijf van de zes hierna besproken voorbeelden zijn geografisch gesitueerd binnen het toenmalige graafschap Vlaanderen.

Petegem-Oudenaarde, 1726 (4)

In Schorisse hebben op 1 april 1726 een aantal inwoners van de wijk "nommé Le Coecaemer" (5), wegens een betwisting over de belasting op de mouterij en het bestiaalgeld, gewelddadig verzet gepleegd tegen een deurwaarder en zijn helpers. De kopstukken van deze "bende de mutins" zijn Pierre

Vandewattijne uit Schorisse en Philippe de Lepelaere, een inwoner van Ellezelles. Tot de weerspannigen behoren ook Liévin vanden Daele ("tambour de la bende"), Louis Bakeland en zijn zonen Pierre en Louis jr., Elisabeth Gyselneek (weduwe van Frans Nokerman), haar zoon Frans Nokerman jr., haar dochter Françoise Nokerman en haar schoonzoon François de Lepelaere. Van Philippe de Lepelaere wordt in het dossier gezegd "(qu'il) s'est réfugié au Cloître à Peteghem près Audenaerde", d.i. het zgn. Clarissenklooster van Beaulieu aldaar.

Elsegem, 1727-1728 (6)

In de herberg van Jenne de Bal, vrouw van Joos Francies van der Pieté, in Petegem bij Deinze is op 29 januari 1727 Jacobus Caubeke bij een twist met Pierre de Smedt zwaar gekwetst geraakt en overlijdt 's anderendaags aan zijn verwondingen. Albert de Blauwere uit Gottom wordt als mogelijk medeplichtige opgesloten, maar de hoofdverdachte voor de doodslag, Pieter de Smedt fs. Pieter, geboortig van Petegem, paardenknecht bij zijn vader, heeft asiel gezocht in het klooster van Elsegem (de augustijnerpriorij van Onze-Lieve-Vrouw ten Walle) en richt vandaar uit een genadeverzoek aan de Vorst. Volgens zijn versie van de feiten was het slachtoffer, Jacobus Caubeke, een brutaal en twistziek man die op de avond van de doodslag zwaar bedronken was en "querelle" zocht (7).

Charleroi, 1731 (8)

Arnold Speelman (zoon van Christiaan Speelman en van Joanna Martens, intussen

weduwe geworden en hertrouwd met Hubert Cox, ingezetene van Ordingen bij Sint-Truiden, luitenant-drossaard van de graaf van Heer in het kwartier van Gelinden (Land van Luik), is opgesloten in de gevangenis van Namen. Hij kan ontsnappen en zoekt asiel in een (niet nader gespecificeerde) kapel in Charleroi.

Sint-Martens-Lierde, 1732 ⁽⁹⁾

Op 14 april 1732 - tweede paasdag - in de herberg van Hermes van Coppenhole in Rozebeke ontstaat een twist tussen ene Judocus van Gansbeke en de zonen van de molenaar (tevens burgemeester) van Roborst, Gheeraert Bettens fs. Lievens. Judocus van Gansbeke, "dienstnape" geweest bij vader Bettens, verwijt hem "te corten dienstloon" betaald te hebben. Iets later, buiten de herberg, komt het tot een ernstig messen- en stokkengevecht tussen de vader en de zonen Bettens enerzijds en de drie gebroeders van Gansbeke - Judocus, Pieter en Lieven - anderzijds. De laatstgenoemde, zwaar gekwetst, laat hierbij het leven. Een geval van doodslag, hoe dan ook.

Uit vrees voor justitie hebben vader en zonen Bettens zich dan "gheretireert in het Clooster van de Eerw. Paeters Chartreusen tot Martens Bosch, oock Land van Aelst, ... alwaer sij jegenwoordich noch sijn". Tijdens hun verblijf aldaar worden zij "ingedaagd" door de baljuw van het Land van Schorisse, waaronder Rozebeke ressorteert. Vanuit hun asiel in het kartuizerklooster in Sint-Martens-Lierde richten de drie Bettens' zich in mei 1732 tot de Vorst met een genadeverzoek.

Oostende, 1736 ⁽¹⁰⁾

De 60-jarige Jean de Decker, landbouwer uit Mariekerke ("situé sur la côte de la mer, entre Ostende et Nieuport"), is in conflict gekomen met Sr. Coppieters, ontvanger van de tolrechten. Hij had zijn vee latef grazen in en langs de duinen. Zijn beesten waren op Coppieters' bevel in beslag genomen (wegens aangebrachte "duinschade"), maar de Decker

had zijn beesten wederrechtelijk weer bevrijd omdat hij die nodig had voor het dagelijks levensonderhoud van zijn jonge vrouw en vier kinderen. Om aan het gerecht te ontsnappen is hij dan naar Frankrijk gevlucht en vandaar uit heeft hij vervolgens onderkomen gezocht in een klooster in Oostende ("refugié à présent dans le Couvent des Pères Capucins au dit Ostende ... où il se détient depuis le 29 juin dernier"). Vanuit zijn asielerverblijf vraagt hij aan de Vorst "liberteijt ende remissie". Het resultaat van zijn genadeverzoek is ons uit het dossier niet bekend.

Brugge, 1737 ⁽¹¹⁾

Josse D'Hont, een inwoner van Ichtegem in het Brugse Vrije, wordt ervan verdacht de dader te zijn van de moord gepleegd op 10 februari 1737 op zijn buurvrouw, Philippine de Grand, echtgenote van Pierre Houthoofd. Als verdachte opgesloten in de gevangenis te Brugge, is D'Hont vijf maand later, in de nacht van 10 op 11 juli, ontsnapt met twee andere criminelen. Enkele dagen later, op 14 juli, "il s'est sauvé, les fers aux pieds, dans le Couvent des Pères Recollets" in Brugge. Blijkbaar heeft hij vandaar uit een genadeverzoek ingediend bij de Vorst. Het dossier is in juni-juli 1738 aanhangig bij de Geheime Raad. ⁽¹²⁾

* * *

Zes gevallen van asielrecht binnen een tijdsverloop van amper twaalf jaar (1726-1738): het lijkt niet veel, maar men dient er rekening mee te houden dat dit toevallige archiefvondsten zijn uit één enkel archieffonds, dat niet exhaustief en niet specifiek naar het voorkomen van gevallen van asielrecht werd onderzocht. Ongetwijfeld moet er nog meer te vinden zijn in specifiek rechterlijke archieven, waarin criminele feiten de hoofdbrok vormen (hetgeen in het archief van de Geheime Raad zeker niet het geval is).

Systematisch onderzoek van bv. de "informations préparatoires" (= gerechtelijke vooronderzoeken) in criminele dossiers van de raad

van Vlaanderen (¹⁴) of analoge dossiers in oude stadsarchieven (Gent, Aalst, Oudenaarde) zou ongetwijfeld interessant materiaal opleveren.

Hoe dan ook, in de jaren 1725-1740 bleek het eeuwenoude asielrecht hier in onze gewesten nog tot de courante rechtspraktijk te behoren. Belangrijk is ook dat de gewone burger (die iets op zijn kerfstok had) inderdaad nog van dit rechtsmiddel gebruik maakte om (zij het allicht voorlopig) aan de lange en/of sterke arm van de justitie te ontsnappen - al was het maar om intussen de gelegenheid te hebben bij de Vorst om genade te verzoeken.

Het feit dat (al dan niet schuldige) verdachten in een klooster asiel gingen zoeken en daar ook effectief op immuniteit konden rekenen, wijst er alleszins op dat onder het volk het vertrouwen in de toepassing van het kerkelijk asielrecht ook toen nog zeer levendig was. En de besproken voorbeelden wijzen er bovendien op dat de baljuws er niet toe overgingen, de asielzoekenden met geweld uit hun schuilplaats weg te halen.

Die schuilplaats was in vijf van de zes aangehaalde voorbeelden een **klooster** en in het zesde geval een **kapel** (een alleenstaande devotiekapel of - hetgeen waarschijnlijker is - een kloosterkapel?). Die kloosters behoorden tot de paters kapucijnen (Oostende), kartuizers (Sint-Martens-Lierde), recollecten (Brugge) en augustijnen (Elsegem). De abdijs van Beaulieu (Petegem aan de Schelde) anderzijds was een vrouwenabdijs van de clarissen.

Is het toeval dat we in dit lijstje geen kloosters aantreffen van "geleerde" orden zoals norbertijnen, benedictijnen of dominicanen? Of gaven asielzoekers, om een of andere reden, de voorkeur aan kloosters van strenge orden zoals de kartuizers (de contemplatieve orde van de H. Bruno) of aan de uitgesproken bedelorden - waar de beoefening van de naastenliefde geen ijdel woord was - zoals de recollecten (franciscanen of karmelieten van strenge observantie) of de kapucijnen (franciscaanse bedelmonniken)? De clarissen

(volgelingen van de H. Clara van Assisi) beantwoorden uiteraard aan hetzelfde profiel. Alleen de augustijnen van Elsegem vormen in dit rijtje de uitzondering ...

Een tweede punt waaraan we hier toch even aandacht moeten besteden, is de aard van het misdrijf waarvoor de (veronderstelde) schuldigen een beroep doen op het asielrecht. Het valt op dat in drie van de zes gevallen het gepleegde misdrijf **doodslag** (of zelfs **moord**) is.

In principe was een onschuldige, in afwachting dat zijn onschuld bewezen zou worden, veilig in zijn asiel. Ook als het ging om een (onvrijwillige) doodslag - zeker wanneer er verzachtende omstandigheden, zoals wettige zelfverdediging of doding bij ongeluk, ingeroepen konden worden - betekende dit geen uitsluiting van de toepassing van het asielrecht. In afwachting dat de wereldlijke rechtsmacht de graad van de schuld en de aard van de straf zou bepalen, bleef de asielzoeker ook in dat geval immuniteit genieten. Oorspronkelijk gebeurde de uitlevering aan de burgerlijke rechter trouwens enkel op verzekering dat deze geen doodstraf of verminningsstraf zou uitspreken.

Maar "moord" (d.i. kwaad opzet met voorbedachten rade, of in het geval van verzwareden omstandigheden zoals doodslag bij nacht en/of bij struikroverij) was hiervan uitgesloten. Moordenaars hadden geen recht op kerkelijk asiel. (¹⁵)

Het spreekt vanzelf dat - in de loop der eeuwen - het kerkelijk asielrecht meer en meer werd aangevochten en dat de toepassing ervan steeds restrictiever was. Een decisief keerpunt in Frankrijk bv. was in 1539 (in de vroege reformatietijd!) de "Grande Ordonnance" van Villers-Cotterets" (¹⁶), waardoor de asielregeling als rechtsinstituut daar zo goed als uitgeschakeld werd.

Van de zestiende tot de achttiende eeuw twisten ook bij ons de kerkelijke en wereldlijke instanties meer en meer over het principe, de draagwijdte en de concrete toepassing van het asielrecht. (¹⁶) Eigenlijk ging het niet

meer principieel over het asielrecht als zodanig, maar veeleer over de vraag of het kerkelijk recht nog kon (en mocht) primeren op het burgerlijk of staatsrecht.

Terloops opgemerkt: ook voor de kerkelijke rechtbank (de zgn. "officialiteit") werden nog in de vroege achttiende eeuw gevallen betreffende het asielrecht behandeld. In zijn studie over "De kerkelijke rechtspraak 1570-1795" (1) vermeldt Jozef De Brouwer een drietal dergelijke gevallen voor de Officialiteit Gent, resp. in 1703 (een soldaat gevlucht in een kerk in Lokeren), in 1705 (een soldaat, dader van een moord op een soldaat, krijgt asiel in het recollectenklooster in Gent) en 1708 (dertien soldaten zoeken asiel "in een gewijde plaats") en een ander geval voor de Officialiteit Antwerpen in 1712 (onderzoek of de weduwe Verstraeten, gevlucht in de Sint-Jakobskerk te Antwerpen, asielrecht mag genieten).

Hoe dan ook, in de achttiende eeuw (en dat is precies de eeuw waar het in ons artikel om gaat) zou het asielrecht geleidelijk toch helemaal verdwijnen. Maar niet overal en niet altijd even vlug. In Silezië bv. werd het kerkelijk asielrecht in 1743 formeel afgeschaft, in Toskane in 1769, in Pruisen in 1794. In onze streken (en de andere landen onder Franse overheersing) bezegelde de Franse Revolutie van 1789 pas voorgoed de suprematie van het burgerlijk recht.

In een aantal andere Europese landen gebeurde de afschaffing van het asielrecht pas in de loop van de eerste helft der negentiende eeuw: in 1804 in Württemberg, in 1827 in Saksen, in 1850 op Sardinië.

Maar nu toch nog even terug naar Vlaanderen, voor een (zij het voorlopig) antwoord op de vraag, welke het meest recente, ons bekende voorbeeld is van een geval van asielrecht. Dit brengt ons andermaal naar Brugge, anno 1753. Of nogmaals zestien jaar later dan

de daaraan voorafgaande casus van 1737, die zich immers ook in Brugge afspeelde. En daarmee zijn we reeds in de tweede helft van de achttiende eeuw aangeland. Er moeten uiteraard nog recentere gevallen geweest zijn. Wie brengt ze ons aan?

Brugge, 1753 (18)

Op 12 augustus 1753 krijgt de Brugse meester-kuiper François de Neyn fs. Joannes, 23 jaar oud, in de herberg het Romeijnken, waar hij gezeten was "om hem te diverteeren met de *Confrerie van de heijlighe Olie van Sinte Walburge*", ruzie met ene Philippe Ghyoot, ook meester-tonnenmaker, die hem verwijt "dat sijne *preuve* niet wel ghemaect en was". Dit dispuut over een "meesterwerk" loopt uit de hand, er volgt een gevecht en Ghyoot wordt gedood. De dader van deze **doodslag**, om zich te onttrekken aan de justitie, heeft "sigh geretireert ende begeben in het clooster der Eerweerde Paters Capucijnen" (in Brugge). Twee maanden later gebeurt "binnen het voorseijt clooster (...) de criminele examinatie" door de schepenen van Brugge. Intussen heeft de dader aan de Vorst "gratie ende abolitie" gevraagd. De Brugse schepenen brengen op 20 november gunstig advies uit. Ongetwijfeld zal François de Neyn de gevraagde remissie gekregen hebben en tot zolang de plaats van asiel niet verlaten hebben.

Bijkomende commentaar hoeft wel niet. Typologisch sluit ook deze casus aan bij de voorgaande zes. Opnieuw vlucht de dader naar een klooster en het is er andermaal een van de paters kapucijnen (cfr. de Oostendse casus van 1736). En nogmaals, nu al in het derde kwart van de achttiende eeuw, wordt bewezen dat het aloude asielrecht geen uitstervende, maar integendeel nog springlevende rechtspraktijk is, gekend, aanvaard en gerespecteerd door alle betrokken partijen: dader, kerk én overheid.

NOTEN

1. Een internationaal erkend gebleven standaardwerk over deze materie is nog altijd: Pierre TIMBAL DUCLAUX DE MARTIN, *Le droit d'asile* (Parijs, 1939). - Encyclopedische informatie in korter bestek vinden we o.m. bij F. GRASS, "Asylrecht", in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. Josef Höfer & Karl Rahner (Freiburg i.Br., Verlag Herder, 1957-), Bd. I, kol. 967-968, en Peter LANDAU, "Asylrecht", in: *Theologische Realenzyklopedie* (Berlijn/New York, Walter de Gruyter, 1979), blz. 315-327.
2. Het kerkelijk asielrecht (*Codex Juris Canonici*, canons 1160 tot 1179) steunt op het principe dat een kerkgebouw als "huis van God" een gewijde plaats is en dus niet onderworpen aan de wereldlijke macht (canon 1160). Overtreding van het asielrecht gold als "sacriliegium" (canon 2325) en werd aanvankelijk met excommunicatie bestraft. De ernst waarmee de kerkelijke overheid over het asielrecht waakte, blijkt bv. uit een Deinse moordaak anno 1616, waarbij Guillaume Malepart, schout van Deinze, op tweede kerstdag in de herberg het Gulden Hoofd op de markt, met zijn rapier de metser Jan van Zuydt doodsteekt. De schout vlucht "inde geruyneerde kercke van Deynse", meer bepaald in het "turcken ter zuytzijde vander hendeldeure". De baljuw heeft hem daar aangehouden, met toestemming van burgemeester en schepenen, die aanvoeren dat de kerk (die sedert de verwoesting van Deinze tijdens de godsdiensttroebelen al twee decennia vervallen en ongebruikt leegstond!) "deur de ruynen vande voorgaende oorloghen ende d'ongheschickte insolentiën (= ontoelaatbare, ontorende gebeurtenissen) aldaar gheschiet, gheprofaneert zijnde, soude oock verloreu hebben haere immunitet ende vrijdom". Franciscus del Rio, deken van het Kapittel van Sint-Baafs en vicaris-generaal van het Bisdom (sede vacante, dus dd. bisschop) protesteerde bij de Raad van Vlaanderen tegen deze schending van de immunitet van het kerkgebouw. Op bevel van de Raad van Vlaanderen moest de Deinse hoogbaljuw Pieter vanden Boogaerde op 31 januari 1617 de ten onrechte gevangengenomen schout Malepart terugbrengen naar het kerktoerentje waar hij was aangehouden, "omme aldaer te meughen ghenieten het vrijdom der selver". Op 4 februari reeds wist Malepart zijn asielplaats te ontvluchten en zocht onderkomen bij de paters predikheren in Ieper, waar al drie of vier andere lotgenoten eveneens asiel genoten. (Zie ook: *Contactblad van de Kunst- en Oudheidkundige Kring van Deinze*, III, 8, dec. 1983, blz. 229, nota nr. 256 door H. Maes).
3. Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), Archief Geheime Raad/Oostenrijkse Tijd (GR/O), nrs. 1400 tot 1525 (chronologisch geordende dossiers uit de jaren 1725-1740). Van 1711 tot 1740 regeerde Keizer Karel VI over de Oostenrijkse Nederlanden.
4. ARA, GR/O, nr. 1405/A: dossier Vande Wattijne & De Lepelaere, Schorisse.
5. In VANDER MAELIEN (Ph.), *Dictionnaire géographique de la Flandre Orientale* (Brussel, Etablissement Géographique, 1834), blz. 123, vermeld als "KOEK-HAMER, dépendance de la commune de Schoorisse".
6. ARA, GR/O, nr. 1408/A: dossier Adriaen de Blauwere; zie ook Rijksarchief Gent (RAG), Raad van Vlaanderen (RvV), nr. 30779: dossier Pieter de Smedt.
7. Zie *Contactblad van de Kring voor Geschiedenis en Kunst van Deinze*, XIX, 6 (dec. 1999), blz. 2594-2595.
8. ARA, GR/O, nr. 1440/A: dossier Arnold Speelman, Ordingen.
9. ARA, GR/O, nr. 1447/C: dossier Gheeraert Betens, Roborst.
10. ARA, GR/O, nr. 1495/A: dossier Jean de Decker, Mariekerke.
11. ARA, GR/O, nr. 1508/A: dossier Josse D'Hont, Ichtegem.
12. Uit zijn dossier blijkt dat Josse D'Hont al eerder een veroordeling had opgelopen (bij sententie van 28 maart 1727 door de schepenen van Wervik).
13. Zie bv. RAG, RvV, nr. 22929: dossier Nikolaas Herby, pastoor van Damme, i.v.m. asielrecht (a° 1722). Ene Jan Hooft, criminele gevangene aldaar (sedert 1719), is na drie jaar hechtens op 15 maart 1722 "ghebrocken vuyt vanghenesse ende gevlycht inde kercke van tselve Damme". De pastoor heeft - om te vermijden dat hij belast zou worden met het onderhoud van deze asielzoeker ("qu'il ne pouvoit pas laisser mourir de faim au dit lieu") - gepoogd deze uit zijn asielplaats te laten ontsnappen in "priesterlijke cleederen", maar de vluchtpoging mislukt omdat Jan Hooft aan de stadspoorten herkend en opnieuw aangehouden en gevangengezet wordt. De daad van de pastoor (hulp bij ontsnapingspoging) is natuurlijk wederrechtelijk en hij wordt ervoor gestraft (o.m. met gedwongen verkoop van zijn inboedel). Intussen is hij overgeplaatst en om zijn herderlijke taak te kunnen opnemen in zijn nieuwe parochie Kortemark, doet pastoor Herby een beroep op een gratieverlening door de Vorst (toegestaan op 26 aug. 1722). Dit dossier is vooral daardoor interessant.

omdat in een van de documenten enkele procedure-stappen van het eerste moment worden opgesomd (15.3.1722 namiddag: "... doen nemen *wettelijke pleckschaininghe* ende voordere informatie, oock *ghehoort den selven Jan Hooft inde kercke*, present schepenen ende greffier"; 15.3: "missive aenden commandant van tselve Damme om te hebben onderstant tot bewaeren de kerckdeure"; 16.3: (verzoek) "aen sijne hooghweirdicheit den bisschop van Brugghe om te mogen alhaelen van het gheweijde den selven Jan Hooft"; 27.3: "betact aen Lenaert de Clercq, officier (van Damme), over sijne diensten den tijdt van *vier daghen ende naghten int helpen bewaeren* (= bewaken) de kercke ende den selven Jan Hooft").

14. In de Late Middeleeuwen werd de principiële tegenstand van de Kerk tegen de doodstraf opgegeven, zodat van kerkelijke zijde steeds minder bezwaar rees tegen de uitlevering van criminelen. Vooral sedert de 15de en 16de eeuw was de Kerk gemakkelijker bereid de toepassing van het asielrecht te onthouden aan alle zwaar-criminelen (bv. roofmoordenaars, brandstichters, plegers van hoogverraad). De pausen zelf bekrachtigden die "uitzonderingen" en aanvaardden verdere beperkingen van het asielrecht (bv. Gregorius XIV in de constitutie *Cum alias* van 24.5.1591; later ook Benedictus XIV in de constitutie *Officii* van 15.3.1750).
15. In Frankrijk was de uitholling van het aloude asielrecht al vroeg aan de orde (sinds de 14de eeuw onder druk van de Parlementen). Het systeem van het klassieke kanoniek recht (nl. de kerk beslist over het toestaan van asiel en in afwachting geniet de asielzoeker volle bescherming) werd in Frankrijk totaal omgekeerd door het principe van de "extraction préalable" (de wereldlijke macht mag de asielzoeker uit de kerk laten weghalen en hem zolang zelf in hechtens houden tot het gerecht over de ingeroepen asielbescherming een uitspraak heeft gedaan). Deze regeling, die ook zonder formele ophelling van het asielrecht de facto toch een einde maakte: aan de essentie ervan, werd voor heel Frankrijk vastgelegd in de Grote Ordonnantie van Villers-Cotterets (15.39).
16. Zie bv. RAG, RvI, nr. 3430I (samengestelde registerband, op de rug getiteld "Documents divers"). De documenten 9 en 10 bevatten o.m. een discussiestuk, op 7.9.1675 opgesteld door een "Conseiller et Adjoint fiscal du Roy" betreffende jurisdictie door de kerkelijke autoriteiten in verband met het asielrecht: de bewisting gaat over de vraag wie de ontvankelijkheid van het ingeroepen asiel moet beoordelen (het betreft een gedeserteerde Hollandse soldaat te Mechelen, "*refugié dans un lieu sacré, pretendant de jouir de son immunité*"). Een ander concreet voorbeeld vinden we in RAG, RvI, nr. 252-44 in een proces voor de schepenen van Geraardsbergen i.v.m. een *arrestatie op een kerkhof*, wat strijdig was met het asielrecht (ene Jan Appelmans werd op 14.10.1698 door "Franchois van Ypersele, sweertdraagher deser stede ... op het kerchof vande kercke van Sente Adriaens ... aengevat ... ende consequentelijck (= daarna) ghetrocken vande selve gheweijde aerde voor het doen van het arrest").
17. DE BROUWER Jozef, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (Tielt, E. Veyts, 1971-1972), dl. II, blz. 766-767.
18. ARA, GR/O, nr. 1624/A; dossier François de Neyn, Brugge. Een nog iets recenter (1755) Brugs geval van asielrecht wordt beschreven in *Biekorf*, jg. 88, afl. 4 (dec. 1988), blz. 408 e.v. Het gaat om een volksvermaak, de zgn. "berenjacht" op vastenavond, 11 februari 1755, waarbij de opgejaagde door een stuk ijzer uit een geweer per ongeluk dodelijk getroffen wordt. De "jagers", dertien Bruggelingen, zoeken allemaal asiel in drie Brugse kloosters, resp. bij de augustijnen, de ongeschocide karmelieten en de rijke clarissen (zie ook ARA, GR/O, nr. 1636/B).

DE KLOK "DE TRIUMFANTE" OP HET EMILE BRAUNPLEIN TE GENT

Albert BRUGGEMAN

Erevoorzitter Kon. Gilde Vlaamse Antiquairs

In 1921 stichtten enkele Gentse antiquairs de Vereniging van Handelaars in Oudheden. Zij wilden hiermee verwijzen naar en aanknopen met de Corporatie van Oude Kleerkopers, die reeds in de 15de eeuw een kapel hadden in de St.-Niklaaskerk te Gent.

Wanneer ik in 1953 secretaris werd van de vereniging, telde zij een vijftiental leden uit Gent, Brugge en Kortrijk.

In 1962, onder het voorzitterschap van H. Van Hoecke, besloten we de vereniging open te stellen voor geheel het Vlaamse land en namen we de naam aan van Gilde van Vlaamse Antiquairs.

Als embleem namen we de KLOK. Waarom? Als huldeblijk aan onze stichters, die ons, jongeren, verbaasden door hun heldhaftige en soms heroïsche verhalen over "het redden van die klok" die nu het centrum van Gent siert en waarvan velen dachten dat ze de fameuze Klokke Roelant was uit het Belfort. Volgens onze oudere collega's had de klok niet zomaar zonder slag of stoot haar definitieve plaats gekregen op het E. Braunplein. Gelukkig beschikten we nog over de briefwisseling, de verslagen in de dagbladen en de getuigenissen van nog in leven zijnde oude leden, om een vergeten episode uit de geschiedenis van de klok op te tekenen. (1) Dit is de tekst die we in 1962 aan al onze leden zonden:

1. Het archief van de Gilde bevond zich in de jaren '70 in het huis H. Van Hoecke, Onderbergen 6. Wanneer het huis verkocht werd, werd het archief, verpakt in verscheidene dozen, eenvoudigweg in de container geworpen en weggevoerd. Onbegrijpelijk!

GENT 1948. In de Gentse kunstmiddens is er beroering!

De grote Triumfante, in 1659 gegoten uit de brokstukken van Klokke Roeland wordt uit het belfort verwijderd. Ze is gebarsten.

Officieel heet het dat ze zal hersmolten worden ... "la rumeur publique" spreekt echter van een verzending naar de Nieuwe Wereld ... De Vereniging van Handelaars in Oudheden telt echter haar waakhonden! We vinden geen fellere benaming dan deze om voorzitter Ysabie, onder-voorzitter H. De Ruyter, secretaris Odo Beirnaert, commissarissen M. Wackens en O. Deene te typeren en hun verbeterde doorzettingsvermogen voor het behoud van de klok te Gent.

Op 2 mei 1948 houdt de Vereniging een bestuursvergadering in hun lokaal De Ploeg op de Koormarkt. Secretaris Odo Beirnaert noteert in zijn verslag: "Gesproken hebbende over het voorstel de klok Roelant te hergieten, kan niet anders als tegen dit ontwerp krachtig te protesteren. Het heeft geen zin een geschiedkundig voorwerp te smelten tot het bekomen van oud metaal. Als er een nieuwe klok moet komen is er wel middel in Gent om aan het nodige metaal te geraken. Vernoemde Vereniging stelt zich ter beschikking van de bevoegde overheid en denkt wel met Uwe medewerking alsook van de Pers een prachtige uitslag te bekomen.

Moest niettegenstaande dit protest het voorstel toch uitgevoerd worden dan kunnen we dit anders niet noemen of een aanslag op ons Gentsch patrimonium."

Dit verslag werd goedgekeurd in de algemene vergadering van 3 juni en naar het Gentse stadsbestuur gezonden.

Het antwoord van de stad hebben wij niet teruggevonden, maar we beschikken wel over een tweede brief van de vereniging, waaruit we het antwoord van de stad kunnen afleiden. Deze brief geeft akte van het antwoord van de stad. De vereniging betreurt echter dat zij geen kennis heeft gekregen van het samenstellen van een commissie die over het lot van de klok zou beslissen. Een vereniging die gesticht is in 1921, wettelijk erkend in 1938 en die maandelijks vergadert! De leden gaan akkoord dat de geldinzameling voor de nieuwe klok een grote krachtsinspanning vergt, maar zij weigeren beslist mee te werken aan de "vernietiging" van een historisch kunstwerk, want een "afgietsel" kan nooit opwegen tegen een oorspronkelijk werk van de 17de eeuw. Zij betreuren het vernietigen van de klok en voegen er ironisch bij: in de toekomst zal het vernietigen van de hersmolten klok niet meer betreurd worden!

Op 3 juli hebben voorzitter Ysabie, secretaris O. Beirnaert en commissaris M. Wackens een bezoek gebracht aan het belfort en de klok, daarop besluit de secretaris: onze actie tegen het hergieten der klok moet met alle middelen doorgedreven worden.

Op 7 juli grijpt een vergadering plaats ten huize van de voorzitter en wordt er een brief gericht aan de heer De Beer, conservator van het Sterckshofmuseum te Deurne.

Deze heer zal een kostbare hulp betekenen in hun strijd voor het behoud van de klok.

Op 21 juli is de heer De Beer reeds te Gent. Het programma van de actie wordt besproken en men brengt ook nog een bezoek aan het belfort en de klok.

In de algemene vergadering van 5 augustus wordt een "laatste" antwoord van de opperdenken van de stad afgelezen. De secretaris zegt daarop dat er "zeer beperkt" zal geantwoord worden, maar waarover dit woord en wederwoord handelen hebben wij niets kunnen terugvinden.

Op 10 augustus heeft het bestuur en De Beer een onderhoud met conservator Nowé. Het onderhoud levert niets op en de secretaris

schrijft: er is besloten ons protest met alle beschikbare middelen door te drijven!

Er ontstaat een vruchtbare samenwerking met De Beer. De steun van deze invloedrijke persoon is onze vrienden een hart onder de riem. Er wordt nu een schrijven gericht aan de Kon. Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten te Brussel om de vernietiging van de klok aan te klagen. Deze Commissie antwoordt aan De Beer: van zodra wij in kennis gesteld werden door de Gentse Antiquairs van het hersmelten van de klok, hebben wij onze Oost-Vlaamse correspondenten om een rapport hierover gevraagd. Wij zijn onwetende omtrent een ongunstig advies uitgebracht door ons Provinciaal Comité. Zonder echter dit rapport af te wachten hebben wij de Minister van Openbaar Onderwijs gevraagd, het Gentse stadsbestuur te laten weten dat de klok toebehoorde aan een geklasseerd gebouw en door dit feit ook geklasseerd is. Derhalve moet het hersmelten van deze klok wettelijk aangevraagd worden en in afwachting van een beslissing, moet de vernietiging opgeschort worden.

Dit is reeds een eerste resultaat voor de Vereniging.

De vergaderingen volgen nu elkaar op en telkens voelen wij de verontwaardiging trillen in de pen van onze toegewijde Odo Beirnaert! Wellicht is het nu dat de Vereniging een soort vlugschrift opstelt, waarvan wij hier de integrale tekst geven:

S.O.S. HET GEVAAR IS GROOT EN DRINGEND DE NOOD.

Gentenaars,

"Niettegenstaande het herhaald protest der Vereniging der Handelaars in Oudheden van Gent, Oost- en West-Vlaanderen, wordt een aanslag gepleegd op Uw kunstpatrimonium. De klok Triumfante gegoten door de beroemden klokkegieter P. Hemony in 1660 is op het punt vernietigd te worden om metaal te bekomen voor de nieuwe klok welke men "Roelant" zou dopen.

Het slopen van zo'n onschatbaar kunstge-

wrocht ware een echt vandalisme en dat in de XXe eeuw. Dat kunnen of mogen de kunstminnende Gentenaars niet gedogen.

Medeburgers, kunstminnende Maatschappijen protesteert met ons, opdat onze klok enig in België onze stad niet verlate."

Dan volgt nog een stukje geschiedenis en de beschrijving van de Triumfante.

Met onverdroten ijver zetten onze vrienden door en het moet zijn dat de dijken begeven, want het verslag van 15 augustus, maakt melding van een onderhoud met het stadsbestuur over het inzamelen van gelden voor het gieten van een nieuwe klok. Iedere aanwezige in de vergadering zal 1000 fr. geven. Dit is reeds een eerste belangrijke bijdrage van de Antiquairs. Op 10 september geeft de secretaris lezing van de briefwisseling met de heer Kluyskens. De vereniging wil dat men erkent dat ze het hare bijdraagt aan het behoud van de klok. Over deze correspondentie hebben wij ook niets teruggevonden.

Intussen is er een officieel Klokke Roelantfonds gesticht en op de vergadering van 14 september hebben er besprekingen met dit fonds plaats, zonder resultaat echter.

Wij vermoeden dat de officiële instanties beseffen dat zij aan het kortste einde trekken, daarom moet de façade gered worden en dit kan best door de Antiquairs te isoleren.

De Opperdeken van de stad zal een artikel in de dagbladen laten verschijnen. Op verzoek van De Beer wordt gevraagd in dit artikel een zin te schrappen. Zin die doelde op de werking van de antiquairs en die zij beledigend achten. Dit wordt hen toegezegd. Maar op de morgen van 22 september verschijnt bewust artikel integraal in de dagbladen *Het Volk en De Gentenaar!*

Algemene verontwaardiging natuurlijk en een kaakslag voor De Beer schrijft de secretaris.

Van dit artikel geven wij hier de korte inhoud. Na gewezen te hebben op de verwarring die er heerst omtrent het lot van de klok, wil men in chronologische volgorde de ontwikkeling van het Klokke-Roeland-vraagstuk uiteenzetten.

In 1914 barstte de klok en niemand scheen er zich om te bekommeren. Het stadsbestuur bij monde van burgemeester Claeys drukte zijn spijt uit dat de feestelijkheden van Gent niet meer aangekondigd werden door de beroemde klok. Het Verbond der Dekenijen besliste dan ook een grootscheepse actie op touw te zetten, ten einde een nieuwe klok in het belfort op te hangen.

Een bestek werd opgemaakt voor een totaal van 624.220 fr.

Er waren van meetaf aan voorstanders van het behouden der Triumfante, terwijl anderen opteerden voor het gieten van een nieuwe klok.

Dan somt het Verbond der Dekenijen zijn werkzaamheden op voor het inzamelen van de gelden, enz. Het fonds had echter nog maar 200.000 fr. opgehaald en, nu schrijven wij letterlijk over, want wij veronderstellen dat de te schrappen zin hier moet gezocht worden:

"Wanneer de K.V.G.D.G. voor een paar weken kennis kreeg van het protest, dat al met eens werd ingezet tegen het hersmelten der klok was men daar toch wat over verwonderd. Die actie ging immers uit van kringen welke zeker moesten weten, dat het hersmelten der klok enkel en alleen onder het oog werd gezien, indien de nodige fondsen voor het aanschaffen van de vereiste hoeveelheid klokkespijs zouden ontbreken, *en nochtans zeer weinig voor het Klokke Roelantfonds hadden gedaan* (cursief van ons).

Op de algemene vergadering diezelfde 22 september, sloeg dit artikel in als een bom!

Onze vrienden zitten er eerst als verslagen bij, ze beslissen dan ook voorlopig niets te ondernemen en af te wachten. Edoch, commissaris M. Wackens zit niet stil – het zou moeilijk kunnen – en op de vergadering van 10 oktober brengt hij zijn verslag uit.

Gezien de tegenwerking van het Roelantfonds wat het inzamelen der gelden betreft, gezien de publicatie van voornoemd artikel in de dagbladen, besluit de vergadering niet meer mee te helpen aan het inzamelen der

gelden of oud koper. Zij zullen niets onderne-
men tegen het fonds en om dit te bewijzen
storten zij ieder 250 fr. op de intekeningslijst
van de *Flandre Libérale*.

Op het antiquairsfront heerst er nu een volle-
dige stilte ... maar dit is maar schijn, want in
de coulissen wordt er verder geageerd, bewijst
deze tekst die we terugvonden in het archief.
Wij laten hem integraal volgen:

"De beslissing werd getroffen. De klokke
Triumfante blijft bestaan en zal als historisch
- en kunstwerk bewaard blijven. Een nieuwe
klokke zal gegoten worden, genaamd Klokke
Roelant.

Waarom werd tot op heden met het gieten van
de nieuwe klok niet begonnen?

Aan de klokkegieter dhr. Michiels werd een
hoeveelheid van 6500 K^o koper, brons en
andere nuttige metalen aangeboden, ten einde
door bewerking de vereiste hoedanigheid
(kwaliteit koper) te bekomen die nodig is om
een klokke te gieten die de toon moet geven
door het Stadsbestuur vereist. De kopergieter
zou beweren dat het koper ter zijner beschik-
king gesteld de vereiste kwaliteit niet bezit,
door het feit dat de Mecène(?) koper en brons
van oude klokken wil geven.

Wat zeer eigenaardig voorkomt is dat de
kopergieter de Klokke Roelant die de toon
LA & FA moet hebben, zou hebben kunnen
gieten met het brons voortkomend van de
klokke Triumfante die de SOL. geeft. Zou hij
in die omstandigheden ook geen andere
grondstoffen moeten toegevoegd hebben bij
het brons van de klokke Triumfante om de
toon te bekomen van de klokke die klokke
Roelant zou genoemd worden?????

De kopergieter heeft dus enkel nieuwe grond-
stoffen koper en tin toe te voegen bij het
brons dat ter zijner beschikking gesteld wordt
om de vereiste mengeling te bekomen voor
het gieten van de nieuwe Klokke Roelant.
Waarom beweert de kopergieter thans dat hij
nu nieuw koper moet hebben, indien hij voor-

heen Klokke Roelant zou hebben kunnen gie-
ten met het OUD brons van de Klokke
Triumfante?????"

Wie de auteur is van deze tekst weten we niet
en ook niet waar hij verspreid werd, maar het
is een feit dat er aan de Triumfante niet meer
wordt geraakt. Op de vergadering van 5
november '48 vragen de antiquairs aan De
Beer wat moet gedaan worden met het inge-
zamelde geld en metaal en de secretaris
besluit zijn verslag: Gezien we in deze kwes-
tie bekomen hebben wat we eisten, wordt die
werking als gesloten aanzien!

Maar commissaris M. Wackens die nooit met
stille trom door het leven is gegaan, zorgt
voor een georchestreerde aanval op de "ver-
nietigers", op de statutaire vergadering van
januari 1949.

"In de loop van verleden jaar hebben enige
standvastige en stoere leden met hulp van de
heer De Beer uit Antwerpen een groots werk
gedaan, door het redden van onze kunstschat
de klok Triumfante.

De klokvernietigers hebben door ons werk,
plotseling moeten staken hun vandalisme uit
te voeren door de bevelen van wijzere man-
nen dan zij zelf. Sluipend hingen zij hun nek-
ken naar de wind, zeggende dat ze nooit de
klok hebben willen vernietigen en dat ze zelf
voor het behoud waren en dat ze gelukkig zijn
de Triumfante gered te hebben. Wat denkt ge
van zulke kwistenbibbels? Dus achtbare
leden ge ziet hoe palingen glad zijn en overal
door kruipen, maar het is genoeg gekend dat
die paljassenstreek toch niet kan indringen bij
een groot aantal klaarziende personen, om
hun te doen geloven, dat de mislukte vernie-
lers de redders zouden zijn der klok. Neen, de
ware redders met klare bewijzen zijn de enke-
le leden der Vereniging van handelaars in
oudheden van Gent. Bijzonderlijk onze voor-
zitter Ysabelle, onder-voorzitter De Ruyter,
secretaris O. Beirnaert, O. Deene, H. Van
Hoecke. Ik heb ook mede gedaan en ik ver-
neem dat dit een zeer groots werk is".

EEN AUGUSTIJNS BEDEVAARTVAANTJE: SINT-STEFANUS EN SINT-RITA TER GELEGENHEID VAN DE VIERING VAN DE 200ste VERJAARDAG VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE TE GENT

Luc VAN EECKHOUDT

De Paters Augustijnen te Gent hebben ter gelegenheid van de 200ste verjaardag van de Sint-Stefanusparochie, een nieuw bedevaartvaantje uitgegeven dat dit jubeljaar menig huisgezin zal sieren.

De Sint-Stefanusparochie wordt sinds twee eeuwen bediend door de paters augustijnen die hun groot klooster hebben aan de Academiestraat en Sint-Margrietstraat. Zij kwamen zich er vestigen in 1295. (1) Dit Sint-Stefanus klooster is een van de oudste kloosters van het land. Met de Franse Revolutie werd het opgeheven, geplunderd en totaal uitverkocht. Evenwel wist het zich snel te herstellen: een deel van het klooster werd opnieuw ingekocht. (2)

Deze parochie Sint-Stefanus, gelegen aan het Patershol, het Gravensteen en de Lieve is heden nog steeds in handen van dezelfde kloosterorde, de augustijnen. In 2002, met Sint-Stefanus (26 december) vierde zij haar 200ste verjaardag. De prachtige kloosterkerk (volop in restauratie), die tevens parochiekerk is, is aan de Heilige Stefanus (3) toegewijd. Het statige binnenpand uit de XVIIde eeuw zal begin 2003 gerestaureerd zijn, de bloedrode beschildering inbegrepen.

Stefanus was diaken. Hij leefde ten tijde van de apostelen in Jeruzalem die hem in deze functie hadden aangesteld. Hij stierf door stening, als eerste martelaar voor het christendom. Vandaar zijn heel bijzondere en typische attributen. Hij wordt afgebeeld als diaken, gekleed met witte albe en rode dalmatiek. Als martelaar draagt hij de palm en hij houdt de stenen vast waarmee hij gedood werd. Dit is wel zijn meest typische attribuut.

Stefanus was een Grieks sprekende jood die zich liet opmerken door zijn gedreven predikingen in de synagogen. Hij werd door de joden beschuldigd van misdadige redevoeringen tegen de wet van Mozes in. Zo iemand moest gesterigd worden, welke toelating zij van de Hoge Raad wist te bekomen. (4)

Het is niet de eerste keer dat de augustijnen te Gent een bedevaartvaantje uitgeven. In de dertiger jaren gaven zij reeds vaantjes uit voor de verering van de heilige Nicolaas van Tolentijn (5) en de heilige Rita, (6) hun favoriete heiligen die heden nog steeds in hun kerk vol piëteit worden vereerd.

Een bedevaartvaantje is een typisch Vlaams gebruik van onze volksdevotie en bestaat reeds sinds de vroege Middeleeuwen. Zo vinden we deze vaantjes reeds afgebeeld op de schilderijen van Pieter Bruegel de Oude. (7)

Het nieuwe vaantje

Dit nieuwe vaantje is een driehoekig dubbelvaantje, voor- en achterzijde in vierkleuren-druk op bijzonder Oostenrijks papier afgedrukt (100 gram-papier Neuseidler, licht glanzend en sterk). Het werd digitaal bewerkt naar een ontwerp van François ZINNER uit Gent die de twee aquarellen tekende (voor- en achterzijde).

De voorzijde

Op de voorzijde zien we de Heilige Stefanus, als diaken staand afgebeeld met rode dalmatiek en witte albe. Hij draagt in zijn linkerhand de groene palm (martelaar) en in zijn schoot een hoop stenen waarmee hij gesterigd werd. Ook op de grond liggen nog meerdere stenen. Rechts aan de bovenkant zien we een wolkje waaruit de gouden stralen naar hem toeschie-

St Stefanus- Parochie = 1803-2003 = Gent

Voorzijde van het Jubileumbedevaartvaantje 1803-2003: Sint-Stefanus (ABA - fonds: Gent)

Met vertrouwen kom ik tot u, heilige Rita,
die gekwetst wordt de "heilige der onmogelijke of
huzeluse zaken". Besrijf mij van de pijn en angst die
mij nederslukken, en verleen mij de gezondheid en vrede. Ik
vertrouw ten volste op uw machtige voorpraak bij de Allerhoogste.
gij bruid van de Gebruisgde. Ik heb de wate hoop door uw tussenkomst
spoedig verhoord te worden. Maar dat ik veldra tot uw eer een lofzang van
danbaarheid moge aanheffen. Als mijn zonden een hinderpaal zijn tot de
vervulling van mijn wenssen, verrijk mij dan van God berouwen en vergeffenis.

AUGUSTIJNENKLOOSTER - GENT

Achterzijde van het Jubileumbedevaartvaantje 1803-2003: Sint-Stefanus (ABA - fonds: Gent)

ten, de gouden stralen van zijn aureool als heilige martelaar, dit is des te meer geaccentueerd in de donkerrode kleur van de bloedrode dalmatiek. Stefanus staat naast zijn Stafanusklooster. We zien op de afbeelding van dit Gentse klooster vooraan de kerk met het grote gotische venster aan de straatkant, de pastorie met het rode dak, de binnenkoer en het grote pand van tien vensters op tien.

Deze tekening is geïnspireerd op een tekening uit 1796, (*) net voor de Franse Revolutie en de grote brand van 1838. (**) Het klooster zoals wij het vandaag kennen bestaat eigenlijk maar één derde van het oorspronkelijke pand. Het grote college en de tuin er naast gelegen konden na de Franse revolutie niet meer ingekocht worden. Thans is er een kunstacademie en een brandweerkazerne.

Rechts in de hoek van het vaantje lezen we volgende tekst onder elkaar: St Stefanus / Parochie / 1803-2003 = Gent. Onderaan links is het getekend met een initiaal: F, de eerste letter van François ZINNER.

De achterzijde

Op de achterzijde zien we de afbeelding van de Heilige Rita van Casia. Het grootste deel van de achterzijde wordt ingenomen door de afbeelding van de knielende Rita midden haar rode rozen (rozenregen).

Rita werd na een zeer bewogen huwelijksleven, uiteindelijk als weduwe, moniale in het augustinessenklooster te Cascia (Italië).⁽¹⁰⁾ Zij ontving de stigma van de Heilige Doorn in haar voorhoofd. Zij wordt vereerd en aandroepen als hulp bij onmogelijke en hopeloze zaken. Deze Ritaverering is in onze streken voornamelijk terug te vinden bij de paters augustijnen, die reeds Ritavaantjes uitgaven in De Haan. Kontich⁽¹¹⁾ en ook te Gent!

Dit vaantje is een bijzonder vaantje. Het bevat de knielende Rita, in habijt van moniale augustines met de typische riem "van Troost", met in haar gekruiste handen het kruis en om haar heen overal rode rozen.

Bovenaan in een banderol: St RITA b.v.o., en onderaan het vaantje: AUGUSTIJNEN-KLOOSTER - GENT. Daartussen dit mooie Ritagebed:

"Met vertrouwen kom ik tot u, heilige Rita, die genoemd wordt de "heilige der onmogelijke of hopeloze zaken". Bevrijd mij van de pijnen en angsten die mij neerdrukken, en verleen mij de gezondheid en vrede. Ik vertrouw ten volle op uw machtige voorspraak bij de Allerhoogste, gij bruid van de Gekruisigde. Ik heb de vaste hoop door uw tussenkomst spoedig verhoord te worden. Maak dat ik weldra tot uw eer een lofzang van dankbaarheid moge aanheffen. Als mijn zonden een hinderpaal zijn tot de vervulling van mijn wensen, verkrijg mij dan van God berouw en vergiffenis".

Langs de stokzijde vernemen we het colofon: Drukkerij Peeters, Zoutleeuw - Verantwoordelijke uitgever: E.P. Prior-Pastoor Hildebrand Vander Maelen O.S.A. - Gent (2002). Afmetingen: hoogte: 20 cm - breedte: 42,1 cm. De hovenzijde van de driehoek is afgeknot.

Dit prachtige kleurenvaantje is te verkrijgen bij de Paters Augustijnen te Gent, Sint-Stefanuskerk, in het onthaalcentrum (winkel-tje) bij de Sint-Ritakapel, ingang Sint-Margrietstraat, dit vanaf de opening van het Jubeljaar op 26 december 2002, feestdag van Sint-Stefanus.

NOTEN

- 1) KEELHOFF (A.). *Geschiedens van het klooster der eerwaarde paters eremijten augustijnen te Gent*. Gent, 1864. GROOTAERS (W.). *Zeven eeuwen Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*. Gent, 1996. p. 51.
- 2) GROOTAERS (W.). *Zeven eeuwen Augustijnen ...* O.c., p. 101
- 3) Sint-Stefanus is de patroon zowel van het klooster als van de kerk. SCHAUBER (V.) en SCHINDLER (H.M.). *Heilige und Namenspatrone in Jahreslauf*. München, 2001. tw. 26 december: Stephan p. 664-666.
- 4) TIMMERS (J.J.M.). *Christelijke Symboliek en Iconografie*. Haarlem, De Haan 978, p. 300. tw. 813. Stephanus (26 december). JÖCKLE (C.). *Heiligen van Alle Tijden*. Baarn, 1995. p. 414: Stefanus.

- 5) Van der LINDEN (R.). *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 Heiligen op 1000 vaantjes*. Brugge, 1986, p. 226; H. Nicolaas van Tolentijn, Gent. Op de achtergrond zien we de torens van het augustijnenklooster Sint-Stefanus.
- 6) *Ibidem*, p. 237: Heilige Rita, bid voor ons. Gent. PP. Augustijnen.
- 7) Voor oude vaantjes raadplege men het basiswerk: VAN HEURCK (E.). *Les Drapelets de Pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins. Contribution à l'Iconographie et à l'histoire des pèlerinages*. Anvers, 1922.
- 8) GROOTAERS (W.). *Zeven eeuwen Augustijnen ...* O.c., p. 101.
- 9) *Ibidem*, p. 109
- 10) Heilige Rita van Cascia. Augustijnen (1997)
FOSTY (J.). *Heilige Rita van Cascia*. Brussel, 1947.
REAU (L.). *Iconographie de L'Art Chrétien*. Tome III, p. 73-74 (Rita de Cascia, 22 mai).
- 11) PESCH (D.). *Wallfahrtsfänchen. Religiöse Druckgrafik. Bestandskatalog*. Köln, 1983, p. 195 afb. B. 456.

VOLKSSPELEN: LOPEN OM EEN KOEK, HOEFIJZER, KNUPPELS, MASTKLIMMEN, VERBODEN KANSSPEL

W.L. BRAEKMAN

Ekeren (1605): lopen om een koek

Een zekere Nicasius, inwoner van Merksem, begaf zich samen met een andere jongeman op zondag 2 maart 1605 naar Ekeren. Ze wilden er deelnemen aan een wedstrijd "om met loopen te winnen sekeren coeck, die bij de meyssens aldaer opghehangen was".

Nicasius won de koek, maar er ontstond ruzie met de twintigjarige Jacob Appelteren uit Ekeren, "uijt oirsaeke dat het die van Ekeren spete dat den koeck ghewonnen was bij die van Merxem". Jacob kreeg hulp van andere dorpsgenoten en samen namen ze de koek van Nicasius af, "als niet willende ghedooogen dat dien buijten sdorps soude ghedragen worden". (1)

Linde (1610): spel met hoefijzers

Op Sint-Jansdag (24 juni) 1610 was François Pillecooren in Linde (Cassel ambacht) na de vesper in een herberg "spelende ... met hoefijzer", samen met andere jongelui. Na enige tijd ontstond er ruzie "bij topheffen van thoefijsser" van één van de deelnemers. (2) Men gooide wellicht met hoefijzers naar een staak en wie er het dichtst bij was, won.

Morbecque (1611) en Tiegem (1613): knuppel- en kegelspel

Te Morbecque (Kasselrij van Cassel) speelde Jan Gamelijjn, een pottenbakker van beroep, op zondag 19 augustus 1611 met Pieter de Boom in de "herberghe vanden cruushabeele" aldaar. Ze waren daar

spelende jehens elcanderen met clippen naerst twee staecken, ende hebbende elck zeven om zeven, de partie uijtgaende ten achten, veraccordeerde de zelve partie te verlanghen ten thienen.

Maar onder deze overeengekomen verlenging

kregen ze ruzie en werd De Boom met de "clippel" doodgeslagen. (3)

Op 28 april 1613 was Jacques Delebecque met vele andere "jonghers van sijn sorte" te Tiegem "spelende ... met clippen". Daarbij gebeurde een ongeluk. De "stock oft clippele" die hij "was werpende naer de kegelen" kwam terecht op het hoofd van de vijftienjarige Hans vande Schelden die er het leven bij inschoot. (4)

Belle (1650): mastklimmen

In een anonieme kroniek van de meest markante voorvallen die te Belle (Frans-Vlaanderen) en omgeving in de 17de eeuw zijn gebeurd, lezen we het volgende: (5)

Op den In Mei [1650] waren te Belle wel 50 meijen geplaetst door het garnisoen. Onder ander was er een mei geplant voor de deur van Joannes Delponti die, geschaeft met zeep vet gemaect was, en boven op den mei was een hoed geplaetst voor die hem konde afhalen. Vele soldaten en borgeren klommen er op, en de hoed wierd ten langen lesten afgehaeld door Pieter Desouter, schaliedekker van stiel

Vermelden we dat Joannes Delponte de commandant was van het Frans garnizoen dat sinds einde oktober 1649 te Belle bij de dorpsbewoners ingekwartierd was. Het bestond uit een regiment Italiaanse en een regiment Duitse infanterie met ook enkele ruiters.

Merelbeke (1906): verboden kansspel

Onder de titel "Geknipt" lezen we in de Gazette van Gent (6) op 13 april het volgende:

Een paar bedriegers waren, heden mor-

gend, op den Hundelgemischen steenweg andermaal bezig hun gewoon stielte uit te oefenen van "drie kaarten op den regenscherm", toen twee gendarmen ... de bedriegers in overtreding namen.

Verscheidene lieden hadden zich reeds aan dit spel laten beetnemen. Welk (kaart?)spel hier precies bedoeld wordt is mij niet bekend.

NOTEN

1. RA Brussel. *Geheime Raad. Spaanse Tijd*, nr. 916.
2. *Idem*, nr. 926.
3. *Idem*, nr. 927.
4. RA Brussel. *Geheime Raad. Spaanse Tijd*, nr. 928.
5. DE BAECKER (L.). *Kronyk der byzonderste Gebeurtenissen te Belle en omstreken voorgevallen in de jaren 1647 a 1673*. Rousbrugge-Haringhe, 1860, p. 10.
6. *Gazette van Gent*, 13 april 1906.

GANSWERPEN TE MARKE EN HANENKAPPEN TE KORTRIJK

W.L. BRAEKMAN

Marke (1615)

Lowys de Hondt, een inwoner van Schorisse, was op 27 september in het naburige Marke naar de kermis geweest. Samen met negen andere personen "hebben [ze] heurlieden geexerceert int werpen van eene ganse met clippelen". Wanneer het de beurt was aan Lowijs, "heeft [hij] gelyck alle andere telcher reyse geroepen: 'Wacht! Wacht! Staet breet!'", d.i. pas op, sta goed opzij. Maar

des nyetteghenstaende isser geweest eenen Jan Hose, seer by drancke wesende, die buyten (¹) andere vele persoonen was staende, omme deselve ganswerpinghe te sien, zeer naer (²) de staecke".

Dit deed hij om, in het geval dat Lowys de gans afwierp, "dien te roepen (overmidts costume aldaer is dat den roeper voor zijn recht is hebbende eenen vleughel)". Toen gebeurde het dat Jan Hose "500 naer was loopende, dat den clippel vanden suppleant inde langhde quaelyck conste aenden gans geraecken sonder hem te quetsen ...". Jan

Hoste werd door de knuppel geraakt en stierf kort nadien.

Lowys de Hondt vraagt "pardon" voor deze onvrijwillige doodslag. (³)

Kortrijk (1743)

Op 23 juni 1743 kreeg een dertienjarig meisje, Judoca le Clercq, te Kortrijk een dodelijke slag met "den point van eenen blooten savel". Dit gebeurde om zeven uur 's avonds en een paar uren later was het kind overleden. (⁴)

Dit ongeluk gebeurde "vóór de voordeure op de straete van de herberge genoemd *Oostindien* op de Esplanade". Op die dag was "de ghebuert vande oude haerelbeekstraete ... hun t'saemen recreërende".

Ze hadden "aen een coorde, ghespannen over de straete ... ghehanghen ... eene haende (⁵) in eene mande, waer door den hals vande haende was stekende". Elk van de deelnemers aan dit spel moet "verblint sijnde", d.i. geblinddoekt, op zijn beurt proberen om de haan de kop af te slaan "met eenen slechten savel" of

sabel. Wie daarin slaagde, werd "Coninck". Toen het de beurt van François Meuleman was, is deze "met eenen neusdouck verblint sijnde, ... den haende ... gaen soecken" met de sabel in de hand. Toen hij al tastende, met de

linkerhand de mand gewaar werd, zwaaide hij met de sabel. Die schoot hem daarbij per ongeluk uit de hand en belandde in het hoofd van het meisje.

NOTEN

1. *buyten*: samen met.
2. *naer*: dichtbij.
3. RA Brussel, *Geheime Raad, Spaanse Tijd*, nr. 931.
4. RA Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7041.
5. *haende*: haan.

REMEDIES TEGEN DE PEST UIT BAARDEGEM (1666)

W.L. BRAEKMAN

Op enkele bladen vooraan in een parochieregister van Baardegem⁽¹⁾ heeft pastoor Johannes vander Meeren in 1666 een paar middeljtjes tegen de pest neergeschreven, die we hierna laten volgen:

1. *Remedie voor de gheene die in besmette huysen van peste sijn woonende, tot preservatie om vande selve bevrijt te blijven door de gratie Godts.*

Men moet eenen dranck maken voor het bovenschreven volck van eenen pot water ende een half pint azijn, een half hantsvol ruijte, (2) noten (3) ende folie (4) ende sofferaen, met wat suijker, maer sult eck naer sijn jaren eenen ofte twee lepelen ofte drij, naer de crachten, nuchter geven, ende daer mede uselven onderhouden, (5)

2. *Remedie preservatief (6) voor de peste af te jaegen.*

Men sal nemen drij draghma (7) venetschen Teriac ofte driakel, (8) om eenen stuijver

gestampte pimperlle, (9) om twee stuijvers sofferaen van noorse, (10) een vingerhoet fijn buspoeder, (11) ten laetsten twee draghma diacordien, (12) een dobbel matien ofte een half pint half, (13) Probatum.

3. *Om in de peste te gaen.*

Salmen ruijt ende salvia (14) met gedroogde gaudblommen (15) op wijn asijn laten in de sonne distilleren, ende in een lepel herba sancta (16) ofte wel blaederen van tabac laten weijken, ende de selve inden neus steeken, de handen met dien wijn asijn wasschen om te administreren, (17) eenen lepel nuchteren daer van innemen, ende alsoo in den naem des Heeren de sieken van hunne H. Sacramenten voorsien. Probatum est et a me approbatum (18)

J.v.d.M.

NOTEN

1. RA Gent, *Parochieregisters van Baardegem*, nr. 2. Met dank aan Dr. K. Degryse, die zo vriendelijk is geweest mijn aandacht op deze recepten te vestigen.
2. *ruste*: wijnruit (*Ruta graveolens* L.).

3. *noten*: muskaatnoot.
4. *folie*: foelie, het vlies rond de muskaatnoot.
5. *onderhauden*: deze geregeld innemen.
6. *Remedie preservatief*: middel tot voorkoming.
7. *draghma*: apothekersgewicht, het achtste of het tiende deel van een ons.
8. *venetschen Teriac ofte driakel*: een bereiding van ingewikkelde samenstelling die voor vele kwalen gebruikt werd.
9. *pimpernelle*: kleine pimperl, kleine steenbrek (*Pimpinella saxifraga* L.).
10. *sofferaen van noorse*: een soort salffraan.
11. *buspoeder*: fijngestampte houtskool.
12. *diacorden*: misschien *dyacodion* (cf. L.J. Vandewiele, De 'Liber Magistri Avicenne' en de 'Herbarijs' (Brussel. 1965). 1. p. 158).
13. een half pint half : de helft van een halve pint (?).
14. *salvia*: bonte salie (*Salvia horminum* L.) of scharlei, algoede (*S. sclarea* L.).
15. *gauld Blumen*: goudsbloem (*Calendula officinalis* L.) of cichorei (*Cichorium intybus* L.).
16. *herba sancta*: volgens Obertus Spinola een andere naam voor *garafilatium*, nagelkruid (*Geum urbanum* L.).
17. *administreren*: laatste sacramenten toedienen.
18. *Probatum ... approbatum*: is door mij beproefd en effectief bevonden.

KOORTSAMULET, WAPENZEGEN EN URINE TEGEN 'ALTERATIE': BORNEM, GENT, ZWEVEZELE

W.L. BRAEKMAN

Op 24 september 1665 werd te Bornem een "landsman" of landbouwer, Guillaume de Smet, op zijn hoeve bedreigd en beledigd. De man was daardoor zo geheel ontsteld dat hij heeft behouden groot alteratie vande verslaegentheijt, jae dat meer is, dat hij door de selve dien g'heelen nacht niet en heeft connen slaepen ende omme de selve alteratie te beletten ende [te doen] verdwynen, gedroncken een schotel van sijn urine. (1)

Of dit zonderling middel hem van zijn "alteratie" of ontsteltenis heeft afgeholpen blijkt niet uit de tekst. Voor zover mij bekend had het drinken van de eigen urine alvast die

reputatie niet. In Bornem en omgeving blijkt dat dan toch wel het geval geweest te zijn.

* * *

In 1656 werd te Harelbeke een "informatie preparatoire", een inzameling van getuigenissen, gehouden naar aanleiding van de moord door Arnoult du Bare, herbergier te Zwevezele, op een klant, Arnoult Paige. (2) Paige zoekt ruzie met de herbergier aan wie hij geld schuldig was. Zoals meestal in dergelijke gevallen, worden de mensen getrokken en dreigt men mekaar te lijf te gaan. Op dat moment volgt er een interessante passage in het relaas van de getuige:

hij paige ... heeft sijn mes op tafel gesmeten, tselve in cruyse legghende op de scheede, seijde: "dat is Godt den Vader, Godt den Sone ende Godt den heijlighen gheest : op die drije persoonen betrouwe ick mij !" Met welcke worden gesproken hebbende, heeft hij, depositant, (1) ghesien dat den voorseiden Arnoult du Bare, heeft gecommen van ter sijden met eenen blooten snijder (4) ende daarmede ghegheven eene steke ...

Paige werd dodelijk getroffen en overleed enkele uren later aan zijn verwonding. Niet alleen zijn eigen geloof in en betrouwen op de effectieve werking van de gebruikte wapenzegen maar ook dat van alle aanwezigen zal er een fikse deuk door gekregen hebben.

* * *

In een anonieme bundel anekdoten, historische aantekeningen en allerlei andere teksten, getiteld *Verdrijf der Droefheijt*, komt een parodie voor op een koortszegen, getiteld: *Van een sat wijf, die de cortsen wilde breken*: (5)

Een sat oudt huys doctorin, gaf voor (6) met een briefken geschreven op de volghende manier de cortsen te connen breken ende ghesenen, mits dat den siecken tselve briefken aen sijnen hals soude draeghen, twelcke aldus luidde:

Kortse hier en kortse daer, vertoon je nu niet, voor nach naer, ia [*sic*: lees *ga*] nu maer in het woeste velt,

ghelijck u een oudt wijf vertelt, oft k'gheef een slach die u braeft (7) raect,

zie nu eens hoe dat u dit smaect. Amen.

Dit is een parodie op een koortsamulet. De tekst op het 'briefken' pretendeert de koorts weg te zenden, van de koortslidder weg, naar het veld toe. Deze gedachte van het wegzenden komt bij koortszegenen en -amuletten wel meer voor.

Waar deze "huys doctorin", kwakzalfer zou gewoond hebben kunnen we alleen vermoeden. Wellicht was het te Gent, waar het *Verdrijf* vermoedelijk door een pater augustijn werd geschreven.

NOTEN

1. RA Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 6950.
2. *Idem*, nr. 6938.
3. *depositant*: getuige.
4. *snijder*: mes.
5. U. Gent, hs. 1816, p. 133.
6. *gaf voor*: pretendeerde, wilde doen geloven.
7. *braeft*: goed (?).

MENSEN EN DINGEN

IN DE SCHIJNWERPER: DE MERKLAP

Els VERAVERBEKE

De opstelling 'Pillegift en Engelenbrood' in het Huis van Alijn belicht de belangrijke drempelmomenten uit de levenscyclus. Uiteraard komt de kindertijd hierbij aan bod, met veel aandacht voor het speelgoed, het onderwijs en de communie. In de collectie zijn een aantal prachtige merklappen te bezichtigen, die herinneren aan het eind 19de - begin 20ste-eeuwse onderwijs.

Tot ver in de twintigste eeuw was onderwijs voor meisjes en jongens strikt gescheiden, zowel fysiek als inhoudelijk. Het onderwijs was niet gemengd en de leerinhouden werden voor jongens en meisjes totaal anders ingevuld. De toekomstidealen drukten een grote stempel op het onderwijs. Voor jongens was dit ideaal en toekomstperspectief de rol van kostwinner; jongens moesten dus een beroep leren. Voor meisjes was het ideaal de rol van 'een goede echtgenote, vlijtige huisvrouw en toegewijde moeder'. Ook de kerk, die een heel grote impact had op de opvoeding stimuleerde deze onderwijsvisie. Op treffende wijze illustreren de merklappen dit opvoedingsprincipe, dat tot ver in de twintigste eeuw primeerde.

Een merklap is het resultaat van het oefenen van het merken, waarvoor men de kunst van het borduren en naaien heel goed onder de knie moest hebben. Vóór het bestaan van de wasmachine was het merken van linnen een typisch gebruik. Een keer per jaar werd alle linnen in de weiden gebleekt. Dit was niet enkel het linnen van een familie, maar het linnen van een ganse buurt, straat of gemeenschap. Om het eigen linnen te herkennen, werd alle linnen gemerkt; er werd een kente-ken op geborduurd. Meestal was het kente-

ken de initialen van de familienaam. Borduren vormt dus de basis van het merken. De kunst van het borduren, naaien en verstelen was ook handig bij het herstellen van huishoudlinnen en kledij, die gewoonlijk werd gedragen tot te versleten was. Al deze creativiteit werd geoefend op de zogenoemde merklap. Ook als proefstuk werd een merklap gemaakt. Daarom werden diverse borduurtechnieken en -motieven naast elkaar aangebracht, om aan te tonen dat men de elementaire borduurtechnieken accuraat kon toepassen. Heel vaak werd dit proefstuk ingelijst en trots in de woonkamer opgehangen. De meeste merklappen hebben een uniforme structuur. Meestal is het een omzoomd stuk textiel met een versierde rand, meestal bloem- of fruitmotieven of geometrische motieven. Centraal worden vaak cijfers en letters met heel veel zorg geborduurd. In vrije scholen werden ook religieuze symbolen zoals een kruis of een verwijzing naar de bijbelse symboliek aangebracht. Deze basisstructuur dateert al uit de 16de eeuw. Toen werden ook al een aantal modellenboeken uitgegeven. Een aantal van deze modellen werden via pensionaten en scholen eeuwenlang toegepast. Tot in de loop van de 19de eeuw waren de merklappen elitair. Pas dan werden de merklappen voor alle leerlingen geïntroduceerd door de vrije scholen. Soms werd de naam van de maakster aangebracht met aanduiding van het jaar.

Naast de merklappen zijn ook nog andere herinneringen aan de schooltijd, zoals die vroeger werd beleefd, tentoongesteld, zoals de griffel en lei, het leesplankje 'Aap-noot-Mies', schoolfoto's en andere.

LITERATUUR

DE CLERCK (Karel), DE GRAEVE (Bie), SIMON (Frank). *Dag meester, goedemorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*. Tielt, Lannoo, 1984.

VAN ROYEN (Hans), Merklappen: volkskundig curiosum met alledaagse achtergrond. In: *Museum Katern*, Bijlage bij OKV, 2001-2, 12, pp. 8-9.

Volkskunst en volkskundemusea. In: *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 1984, 2, p. 54.

SCHIPPER-VAN LOTTUM (M.G.A.). *Over merklappen gesproken. De Geschiedenis van de Nederlandse Merklap vooraf belicht vanuit Noord-Holland*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1980.

WASSENBERGII (A.). Van Getijdenboek tot merklap. In: *Antiek*, 1970, pp. 353-360.